

Вісник

Верховного Суду України

Висновки Верховного Суду України, викладені у постановах, ухвалених за результатами розгляду заяв про перегляд судового рішення з підстав, передбачених пунктами 1, 2 ч. 1 ст. 111¹⁶ ГПК України, за I півріччя 2015 р.

Висновки Верховного Суду України, викладені у рішеннях, прийнятих за результатами розгляду заяв про перегляд судових рішень за I півріччя 2015 р.

Висновки Верховного Суду України у цивільних справах за II півріччя 2015 р.

Поєднання боржника і кредитора в одній особі як підстава припинення цивільного зобов'язання

Недійсність заповіту: пошук оптимальної моделі збереження останньої волі заповідача (щодо юридичних наслідків посвідчення заповіту за межами нотаріального округу)

3(187)'2016

ВИХОДИТЬ ДВАНДЦЯТЬ РАЗІВ НА РІК

Засноване 22 липня 1994 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію серія КВ № 7710 від 12 серпня 2003 р.

Засновник — Верховний Суд України

Відповідно до постанови Президії ВАК України від 14 жовтня 2009 р. № 3-05/4 наукові статті, опубліковані у журналі, на підставі висновку експертної ради з юридичних наук, окремо у кожному конкретному випадку за поданням спеціалізованої вченої ради, зраховуються як фахові в галузі юридичних наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Голова редакційної колегії

Романюк Я.М. — Голова Верховного Суду України, кандидат юридичних наук, заслужений юрист України;

Заступник голови редакційної колегії

Барбара В.П. — заступник Голови Верховного Суду України, кандидат юридичних наук, заслужений юрист України;

Андрушко П.П. — кандидат юридичних наук, професор;

Беляневич О.А. — доктор юридичних наук, професор;

Бень А.Б. — начальник відділу забезпечення видавничої діяльності управління забезпечення взаємодії із засобами масової інформації та видавничої діяльності Верховного Суду України, заслужений журналіст України, відповідальний секретар редакційної колегії;

Городовенко В.В. — голова Апеляційного суду Запорізької області, доктор юридичних наук, заслужений юрист України;

Кіресва Н.О. — кандидат юридичних наук, доцент, заслужений юрист України;

Короткевич М.Є. — суддя Верховного Суду України, кандидат юридичних наук, заслужений юрист України;

Кубко Є.Б. — доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрНУ;

Кузнєцова Н.С. — доктор юридичних наук, професор, академік НАПрНУ, заслужений діяч науки і техніки України;

Майданик Р.А. — доктор юридичних наук, професор, академік НАПрНУ;

Погорецький М.А. — доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України;

Прокопенко О.Б. — суддя Верховного Суду України, кандидат юридичних наук;

Селіванов А.О. — доктор юридичних наук, професор, академік НАПрНУ, заслужений юрист України;

Сенін Ю.Л. — секретар Пленуму Верховного Суду України, кандидат юридичних наук, заслужений юрист України;

Шакун В.І. — доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрНУ, заслужений діяч науки і техніки України;

Ярема А.Г. — секретар Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України, заслужений юрист України.

1 Хронологія подій Timeline

3 Висновки Верховного Суду України Conclusions of the Supreme Court of Ukraine

- 3 **Висновки Верховного Суду України, викладені у постановвах, ухвалених за результатами розгляду заяв про перегляд судового рішення з підстав, передбачених пунктами 1, 2 ч. 1 ст. 111¹⁶ ГПК України, за I півріччя 2015 р.**

Conclusions of the Supreme Court of Ukraine, stated in resolutions adopted as a result of examining the applications for revision of court decision on the ground described in subparagraph 1, 2 of paragraph 1 of Article 111¹⁶ of the ComPC in the first half of 2015

- 12 **Висновки Верховного Суду України, викладені у рішеннях, прийнятих за результатами розгляду заяв про перегляд судових рішень за I півріччя 2015 р.**

Conclusions of the Supreme Court of Ukraine, stated in decisions adopted as a result of examining the applications for revision of court decisions in the first half of 2015

- 24 **Висновки Верховного Суду України у цивільних справах за II півріччя 2015 р.**

Conclusions of the Supreme Court of Ukraine in civil cases in the second half of 2015

36 Судова практика і проблеми вдосконалення законодавства Court Practice and Challenges of Improvement of Legislation

- 36 **Ярема А.Г., Лужанський А.В.**
Поєднання боржника і кредитора в одній особі як підстава припинення цивільного зобов'язання

Yarema A.H., Luzhanskyi A.V.
Uniting the debtor and the creditor in one person as a ground for termination of civil obligation

- 43 **Спасибо-Фатєєва І.В., Печений О.П.**
Недійсність заповіту: пошук оптимальної моделі збереження останньої волі заповідача (щодо юридичних наслідків посвідчення заповіту за межами нотаріального округу)

Spasybo-Fatieieva I.V., Pechenyi O.P.
Declaring a will null: looking for an optimal model of saving the testator's last will (as to the legal consequences of certification of will outside the notarial circuit)

ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ

23

лютого

Судді Верховного Суду України **Василь Гуменюк** та **Богдан Пошва** взяли участь у презентації діяльності Координатора проектів Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЕ) в Україні. Вони, зокрема, підкреслили, що багаторічне партнерство між найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції нашої держави та Координатором проектів ОБСЕ в Україні має конструктивний характер, а також наголосили на необхідності поглиблювати співпрацю і розширювати її формат.

4

березня

Судді Верховного Суду України **Галина Канигіна** та **Валентина Сімошенко** (голова Ради суддів України) взяли участь у круглому столі-дискусії на тему «Регулярне оцінювання суддів в Україні як спосіб виявлення індивідуальних потреб судді щодо вдосконалення, стимулювання його до підтримання кваліфікації на належному рівні та професійного зростання».

Організатори заходу — Вища кваліфікаційна комісія суддів України у співпраці з Національною школою суддів України за сприяння проектів «Справедливе правосуддя», «Підтримка реформ у сфері юстиції в Україні», «Підтримка впровадженню судової реформи в Україні» та «Консолідація розробки реформ у сфері юстиції в Україні».

26

лютого

Відбулося чергове засідання Пленуму Верховного Суду України, на якому секретарем Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України таємним голосуванням було обрано суддю **Віктора Маринченка**. Загальний стаж його роботи на посаді судді становить 36 років, 21 з яких — у Верховному Суді України.

15

березня

«Конституційні зміни: посилення політичного впливу на суддів чи деполітизація?» — під таким заголовком у «Голосі України» опубліковано інтерв'ю Голови Верховного Суду України **Ярослава Романюка**, яке він дав головним редакторам парламентської газети та юридичного журналу «Право України». Із повним текстом цієї розмови можна ознайомитися і на офіційному веб-сайті Верховного Суду України.

29

лютого

З метою розширити можливості громадськості отримувати з перших вуст об'єктивну інформацію про діяльність Верховного Суду України Голова Суду **Ярослав Романюк**, його заступник **Марина Кліменко**, секретар Судової палати в адміністративних справах **Віктор Маринченко**, судді-спікери Верховного Суду України **Олег Кривенда** та **Олександр Потильчак** провели брифінг з представниками засобів масової інформації.

Учасники зустрічі дійшли спільної думки, що такі заходи слід проводити регулярно.

Голова Верховного Суду України **Ярослав Романюк**, судді-спікери Верховного Суду України **Олег Кривенда** і **Олександр Потильчак** зустрілися з новопризначеним головою Консультативної місії Європейського Союзу в Україні **Кястутісом Ланчінскасом**. Сторони обговорили перспективи подальшого співробітництва, визначили завдання на найближчий час, серед яких, зокрема, проведення навчальних заходів, конференцій, круглих столів тощо для суддівського корпусу та працівників апарату судів.

17-18

березня

У Верховному Суді України відбувся IV Міжнародний судово-правовий форум «Судова реформа: стан та напрями розвитку», організований Верховним Судом України і редакцією газети «Юридическая практика» спільно з проектом Європейського Союзу «Підтримка реформ у сфері юстиції в Україні» та Київським національним університетом імені Тараса Шевченка.

Детальніше про роботу форуму — на 2 стор. журналу.

«Судова реформа: стан та напрями розвитку»

Упродовж 17 та 18 березня авторитетні правники України і країн Прибалтики у приміщенні Верховного Суду України предметно обговорювали питання удосконалення конституційного регулювання правосуддя; реалій та перспектив запровадження судового прецеденту в Україні; шляхів і механізмів реформування процесуального законодавства; особливих механізмів кримінальної відповідальності; вирішення податкових, «інтелектуальних» спорів, справ про банкрутство та ін.

Із вітальними словами перед учасниками форуму виступили представники організаторів форуму: Голова Верховного Суду України, к.ю.н. **Ярослав Романюк**, шеф-редактор газети «Юридическая практика» **Руслан Колесник**, керівник проекту Європейського Союзу «Підтримка реформ у сфері юстиції в Україні», д.ю.н., проф. **Віргіліус Валанчюс** та декан юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (КНУ), д.ю.н., проф. **Іван Гриценко**.

Обговорення стану та напрямів розвитку вітчизняної судової системи розпочалося з доповіді Ярослава Романюка «Судова реформа в Україні: погляд та ефективність правосуддя через призму соціальних потреб», в якій він, зокрема, підкреслив, що мета проведення судової реформи — домогтися того, щоб в Україні функціонувала така судова система, яка б орієнтувалася на задоволення потреб та інтересів насамперед споживача судових послуг. У результаті реформи необхідно одержати судову систему, що забезпечуватиме максимальну ефективність виконання судами своєї основної функції — здійснення правосуддя.

Далі міжнародний захід проходив у форматі трьох сесій. Під час перших двох розглядалися конституційний та процесуальний етапи судової реформи, третя була присвячена актуальним судовим практикам.

Так, на одній із них, де модератором виступила к.ю.н., голова Донецького апеляційного адміністративного суду **Раїса Ханова**, учасники форуму проаналізували правову природу судового прецеденту, його форми, ознайомились із практикою використання судового прецеденту в інших державах та обговорили можливості

впровадження його в Україні. З цього приводу з присутніми поділилися думками академіки Національної академії правових наук України (НАПрНУ), доктори наук, проф. КНУ **Наталія Кузнецова** та редактор журналу «Право України» проф. **Олександр Святоцький**, член-кореспондент НАПрНУ, проф. кафедри цивільного права КНУ **Олена Кохановська**, голова кримінальної палати Верховного Суду Литовської Республіки, суддя Конституційного Суду Литовської Республіки у відставці, доктор права, проф. **Йонас Прап'єстис**. А суддя Верховного Суду України к.ю.н. **Олександр Прокопенко** висловився з питання розмежування юрисдикцій у судовій системі України.

Модераторами дискусій в інших секціях були представники Верховного Суду України — Ярослав Романюк, заступник Голови **Марина Кліменко**, секретар Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України **Віктор Маринченко**, судді к.ю.н. **Микола Короткевич**, **Тетяна Жайворонок**, **Олександр Потильчак** та к.ю.н. **Анатолій Ємець**. У роботі форуму також взяли активну участь судді Верховного Суду України **Валентина Сімоненко** (голова Ради суддів України) і **Галина Канигіна**.

Свої міркування з приводу стану і перспектив судової реформи в Україні виклали заступник Глави Адміністрації Президента України, координатор Ради з питань судової реформи, секретар Конституційної комісії **Олексій Філатов**, голова Вищої ради юстиції **Ігор Бенедисюк**, голова Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, к.ю.н. **Сергій Козьяков**, Голова Конституційного Суду України, д.ю.н., проф., академік НАПрНУ **Юрій Баулін**, голова Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України к.ю.н., проф., академік

НАПрНУ **Микола Селівон**, заступник міністра юстиції України з питань виконавчої служби к.ю.н. **Сергій Шкляр**, заступник Генерального прокурора України **Олег Заліско**. Вищі спеціалізовані суди представляли заступник Голови Вищого адміністративного суду України к.ю.н. **Михайло Цуркан**, заступник Голови Вищого господарського суду України к.ю.н. **Геннадій Кравчук**, заступник Голови Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ **Станіслав Кравченко**.

Крім вже названих вітчизняних правників-науковців і практиків, участь у роботі форуму взяли завідувач кафедри кримінального права та кримінології юридичного факультету КНУ к.ю.н., проф. **Петро Андрушко**, завідувач кафедри цивільного права названого університету, академік НАПрНУ, д.ю.н., проф. **Роман Майданик**, керуючий партнер ЮФ «Антика» к.ю.н. **Олексій Кот** та чимало інших відомих правників.

Високими гостями форуму й активними учасниками дискусій були представники судових систем прибалтійських країн: Голова Конституційного Суду Латвії **Алдіс Лавіньш**, Голова Верховного Суду Латвії **Римвідас Норкус**, суддя Верховного Суду Литви, д.ю.н., проф. **Арманас Абрамавічюс**, а також голова Асоціації адвокатів Литви **Ігнас Вегеле**.

Четвертий міжнародний судово-правовий форум став для провідних юристів своєрідним майданчиком для виваженої та професійної дискусії, напрацювання конструктивних пропозицій щодо вдосконалення вітчизняної правової системи. Матеріали його роботи заплановано опублікувати у спеціальному збірнику, основні тези виступів — у наступному номері журналу.

Висновки Верховного Суду України, викладені у постановах, ухвалених за результатами розгляду заяв про перегляд судового рішення з підстав, передбачених пунктами 1, 2 ч. 1 ст. 111¹⁶ ГПК України, за I півріччя 2015 р. *

Спори, що виникають із договорів позики, кредиту, банківського вкладу та банківського рахунку

1. Визначення поняття кредитора встановлено ст. 1 Закону України від 14 травня 1992 р. № 2343-XII «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (у редакції, чинній на час виникнення спірних правовідносин; далі — Закон № 2343-XII), дія якого згідно з Прикінцевими та перехідними положеннями Закону України від 23 лютого 2012 р. № 4452-VI «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» (далі — Закон № 4452-VI) не поширюється на банки, а тому не підлягає застосуванню до спірних правовідносин.

Статтею 2 Закону України від 7 грудня 2000 р. № 2121-III «Про банки і банківську діяльність» визначено, що кредитор банку — юридична або фізична особа, яка має документально підтверджені вимоги до боржника щодо його майнових зобов'язань (*постанова Верховного Суду України від 25 березня 2015 р. у справі № 3-24гс15*).

2. Відповідно до частин 1, 3 ст. 1066 ЦК України за договором банківського рахунку банк зобов'язується приймати і зараховувати на рахунок, відкритий клієнтові (володільцеві рахунку), грошові кошти, що йому надходять, виконувати розпорядження клієнта про перерахування і видачу відповідних сум з рахунку та проведення інших операцій за рахунком. Банк не має права визначати та контролювати напрями використання грошових коштів клієнта та встановлювати інші, не передбачені договором або законом, обмеження його права розпоряджатися грошовими коштами на власний розсуд.

Водночас банк згідно з ч. 2 ст. 1066 ЦК України має право використовувати грошові кошти на рахунку клієнта, гарантуючи його право безперешкодно розпоряджатися цими коштами.

Отже, зобов'язальні правовідносини, що склалися між сторонами на підставі договору банківського рахунку, мають майново-грошовий характер. Таким чином, у цьому разі позивач є кредитором за майновою вимогою щодо розпорядження належними йому коштами.

За змістом ч. 5 ст. 36 Закону № 4452-VI під час тимчасової адміністрації не здійснюється задоволення вимог вкладників та інших кредиторів банку, зокрема щодо майнових зобов'язань, які здійснюються виключно у межах процедури ліквідації банку.

Таким чином, статус кредитора-позивача у справі спростовує помилковий і необґрунтований висновок суду касаційної інстанції про те, що на позивача не поширюються обмеження щодо задоволення його вимог до банку (відповідача) під час запровадження у ньому тимчасової адміністрації, встановлені приписами п. 1 ч. 5 ст. 36 зазначеного Закону (*постанови Верховного Суду України від 1 квітня 2015 р. у справах № 3-25гс15, 3-34гс15, від 22 квітня 2015 р. у справі № 3-63гс15, від 29 квітня 2015 р. у справі № 3-61гс15, від 13 травня 2015 р. у справі № 3-153гс15, від 27 травня 2015 р. у справі № 3-217гс15, від 10 червня 2015 р. у справі № 3-223гс15*).

3. Відповідно до ст. 192 ЦК України законним платіжним засобом, обов'язковим до приймання за номінальною вартістю на всій території України, є грошова одиниця України — гривня. Іно-

* Закінчення. Початок матеріалу опубліковано у журналі за 2016 р. № 2. — С. 7—17.

земна валюта може використовуватися в Україні у випадках і в порядку, встановлених законом.

Згідно з ч. 1 ст. 533 ЦК України грошове зобов'язання має бути виконане у гривнях.

Відповідно до ст. 1 Закону України від 22 листопада 1996 р. № 543/96-ВР «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» платники грошових коштів сплачують на користь одержувачів цих коштів за прострочку платежу пеню в розмірі, що встановлюється за згодою сторін.

Розмір пені, передбачений ст. 1 цього Закону, обчислюється від суми простроченого платежу та

не може перевищувати подвійної облікової ставки Національного банку України, що діяла у період, за який сплачується пеня (ст. 3 зазначеного Закону).

Таким чином, максимальний розмір пені пов'язаний із розміром облікової ставки Національного банку України; оскільки чинне законодавство не передбачає встановлення Національним банком України облікової ставки для іноземної валюти, пеня має обчислюватися та стягуватися за судовими рішеннями лише у національній валюті України — гривні (*постанова Верховного Суду України від 1 квітня 2015 р. у справі № 3-29гс15*).

Спори, що виникають із корпоративних правовідносин

1. Відповідно до ст. 1 Закону № 2343-ХІІ (у редакції, що діяла до набрання чинності Законом України від 22 грудня 2011 р. № 4212-VI) керуючий санацією — фізична особа, яка відповідно до рішення господарського суду організовує здійснення санації боржника.

За змістом ч. 4 ст. 17 Закону № 2343-ХІІ з дня винесення ухвали про санацію боржника керівник боржника відсторонюється від посади у порядку, визначеному законодавством про працю, управління боржником переходить до керуючого санацією, крім випадку, передбаченого ст. 53 цього Закону; припиняються повноваження органів управління боржника — юридичної особи, повноваження органів управління передаються керуючому санацією.

Отже, з моменту запровадження щодо боржника процедури санації повноваження органів управління такого боржника припиняються та передаються керуючому санацією, призначеному на підставі судового рішення у справі про банкрутство. При цьому повноваження керуючого санацією не визначаються статутом боржника, а встановлені Законом № 2343-ХІІ та можуть бути обмежені тільки комітетом кредиторів і господарським судом, який розглядає справу про банкрутство, у порядку, передбаченому Законом № 2343-ХІІ.

Висновок Вищого господарського суду України про те, що керуючий санацією товариства не був уповноваженим представником позивача на загальних зборах, не можна визнати цілком обґрунтованим, оскільки норми Закону № 2343-ХІІ, ст. 17 якого, зокрема, визначено права та обов'язки керуючого санацією, не містять заборони для керуючого санацією за відсутності затвердженого судом плану санації представляти інтереси акціонера на загальних зборах іншої юридичної

особи (*постанова Верховного Суду України від 1 квітня 2015 р. у справі № 3-17гс15*).

2. Договір купівлі-продажу частки у статутному капіталі товариства, укладений у простій письмовій формі, не породжує правових наслідків щодо набуття права власності та підстав для внесення змін до статуту.

Частиною 3 ст. 29 Закону України від 15 травня 2003 р. № 755-IV «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб — підприємців» (у редакції, чинній на час виникнення спірних правовідносин) передбачено, що у разі внесення змін до установчих документів, які пов'язані зі зміною складу засновників (учасників) юридичної особи, крім інших необхідних документів, додатково подається в обов'язковому порядку нотаріально посвідчений документ про передання прав засновника (учасника) іншій особі (*постанова Верховного Суду України від 8 квітня 2015 р. у справі № 3-27гс15*).

3. Частинами 1 та 2 ст. 148 ЦК України, ч. 1 ст. 54 Закону № 1576-ХІІ передбачено право учасника товариства з обмеженою відповідальністю на отримання при виході з товариства вартості частини майна товариства, пропорційної його частці у статутному фонді, а також зобов'язання товариства виплатити учаснику, який виходить із товариства, вартість частини майна товариства, пропорційну його частці у статутному капіталі, в строк до 12 місяців із дня виходу.

Чинне законодавство не передбачає можливості відмовитися від права на судовий захист порушеного права.

Тому не є підставою для відмови у задоволенні позовних вимог такого учасника товариства з обмеженою відповідальністю, який вийшов із товариства, про стягнення вартості частини майна, пропорційної частці позивача у статутному

капіталі у разі порушення права цього позивача той факт, що при виході з товариства цей учасник подавав заяву про відсутність претензій до товариства.

Інфляційні втрати і 3 % річних підлягають стягненню з боржника на підставі ст. 625 ЦК України тільки у разі, коли має місце реальне прострочення боржником виконання свого грошового зобов'язання (*постанова Верховного Суду України від 13 травня 2015 р. у справі № 3-68гс15*).

4. Відповідно до вимог чинного законодавства учасник товариства може звернутися за захистом його порушеного права на отримання прибутку від діяльності товариства, у разі якщо при розгляді справи судами попередніх інстанцій буде встановлено факт порушення його корпоративних прав та інтересів (*постанова Верховного Суду України від 21 січня 2015 р. у справі № 3-214гс15*).

5. Згідно з п. 5 ч. 1 ст. 116 ЦК України учасники господарського товариства мають право у порядку, встановленому установчим документом товариства та законом, одержувати інформацію про діяльність товариства.

Водночас учасники господарського товариства відповідно до ст. 88 ГК України мають право одержувати інформацію про діяльність товариства, а саме: річні баланси, звіти про фінансово-господарську діяльність товариства, протоколи ревізійної комісії, протоколи зборів органів управління товариства та інформацію, що міститься в установчих документах товариства, а не будь-яку інформацію щодо господарської діяльності товариства, якщо інше не передбачено установчими документами товариства.

Проте статутом товариства не визначено порядку надання інформації у виді ксерокопій, як не передбачено і процедури ознайомлення його учасника з документами фінансової звітності та інформацією про діяльність товариства.

За таких обставин суд касаційної інстанції дійшов правильного висновку, що відповідно до вимог чинного законодавства не передбачено

обов'язку товариства надавати запитувану учасником інформацію у письмовому виді (у виді ксерокопій), а лише встановлено обов'язок надавати учасникові товариства для ознайомлення визначену законом інформацію, з якої вже сам учасник має право робити виписки, фотографії, копії (*постанова Верховного Суду України від 27 травня 2015 р. у справі № 3-208гс14*).

6. Згідно зі ст. 167 ГК України корпоративні права — це права особи, частка якої визначається у статутному капіталі (майні) господарської організації, що включають правомочності на участь цієї особи в управлінні господарською організацією, отримання певної частки прибутку (дивідендів) даної організації та активів у разі ліквідації останньої відповідно до закону, а також інші правомочності, передбачені законом та статутними документами. Під корпоративними відносинами маються на увазі відносини, що виникають, змінюються та припиняються щодо корпоративних прав.

За змістом п. 4 ч. 1 ст. 12 ГПК України господарським судам підвідомчі, зокрема, справи, що виникають з корпоративних відносин у спорах між юридичною особою та її учасниками (засновниками, акціонерами, членами), у тому числі учасником, який вибув, а також між учасниками (засновниками, акціонерами, членами) юридичної особи, пов'язаними зі створенням, діяльністю, управлінням та припиненням діяльності такої особи, крім трудових спорів.

Тобто незалежно від суб'єктного складу, якщо акціонер (учасник) господарського товариства обґрунтовує відповідні позовні вимоги порушенням його корпоративних прав, то такий спір підвідомчий господарським судам.

Аналіз зазначених норм матеріального права дає підстави для висновку, що учасник (акціонер) товариства може оспорити договір, вчинений господарським товариством, якщо обґрунтує відповідні позовні вимоги порушенням його корпоративних прав (*постанова Верховного Суду України від 21 січня 2015 р. у справі № 3-207гс14*).

Спори, пов'язані з обігом цінних паперів

Відповідно до ст. 69 Закону України від 17 вересня 2008 р. № 514-VI «Про акціонерні товариства» ринковою ціною не може вважатися ціна акцій, яка ґрунтується на біржових угодах, що вчинені з порушенням закону та містять ознаки маніпулювання на фондовому ринку.

У разі якщо ціну обов'язкового викупу акцій сформовано у незаконний спосіб, то рішення про здійснення викупу акцій відповідачем за такою ціною порушує права та законні інтереси позивача, охоронювані ст. 68 зазначеного Закону (*постанова Верховного Суду України від 25 березня 2015 р. у справі № 3-22гс15*).

Спори щодо застосування законодавства про приватизацію

Зважаючи на те, що спірний гуртожиток увесь час залишався у державній власності; був переданий товариству в процесі приватизації як майно соціально-побутового призначення безоплатно у користування, до переліку об'єктів, що підлягали приватизації, не включений та до статутного фонду позивача не увійшов; як об'єкт державного житлового фонду гуртожиток було передано органом управління гуртожитку у власність територіальної громади з подальшою передачею окремих приміщень у власність мешканців гуртожитку відповідно до порядку, передбаченого Законом України від 3 березня 1998 р. № 147/98-ВР «Про передачу об'єктів права дер-

жавної та комунальної власності» та прийнятими відповідно до нього підзаконними актами, з урахуванням особливостей Закону України від 4 вересня 2008 р. № 500-VI «Про забезпечення реалізації житлових прав мешканців гуртожитків»; на момент прийняття рішення у справі цим Законом встановлено мораторій на відчуження у будь-який спосіб зазначеного гуртожитку, в тому числі шляхом набуття права власності на майно за набувальною давністю за рішенням суду, Вищий господарський суд України обґрунтовано залишив у силі постанову апеляційного суду (*постанова Верховного Суду України від 20 травня 2015 р. у справі № 3-87гс15*).

Спори, що виникають із земельних правовідносин

1. За змістом ч. 2 ст. 120 ЗК України якщо жилий будинок, будівля або споруда розміщені на земельній ділянці, що перебуває у користуванні, то в разі набуття права власності на ці об'єкти до набувача переходить право користування земельною ділянкою, на якій вони розміщені, на тих самих умовах і в тому ж обсязі, що були у попереднього землекористувача (*постанова Верховного Суду України від 8 квітня 2015 р. у справі № 3-38гс15*).

2. Виходячи із принципу використання земельних ділянок за цільовим призначенням (ст. 96 ЗК України) на землях історико-культурного призначення забороняється діяльність, яка суперечить їх цільовому призначенню.

Навколо історико-культурних заповідників, історико-культурних заповідних територій, музеїв просто неба, меморіальних музеїв-садиб, пам'яток культурної спадщини, їх комплексів (ансамблів) встановлюються зони охорони пам'яток із заборонаю діяльності, що шкідливо впливає або може вплинути на додержання режиму використання таких земель (ч. 2 ст. 54 ЗК України) (*постанова Верховного Суду України від 22 квітня 2015 р. у справі № 3-44гс15*).

3. Частиною 1 п. 289.1 ст. 289 ПК України і ч. 1 ст. 13 Закону України від 11 грудня 2003 р. № 1378-IV «Про оцінку земель» (далі — Закон № 1378-IV) передбачено, що для визначення розміру орендної плати для земель державної та комунальної власності обов'язково проводиться та використовується нормативна грошова оцінка земельних ділянок, яка являє собою капіталізований рентний дохід (дохід, який можна отримати із землі як фактора виробництва залежно від якості та місця розташування земельної ділянки), визна-

чений за встановленими та затвердженими нормативами (ст. 1 зазначеного Закону у редакції, чинній на час виникнення спірних правовідносин).

Крім того, за змістом ст. 93 ЗК України відповідач набуває право використовувати земельну ділянку та обов'язок сплачувати орендну плату не з моменту прийняття рішення компетентним органом про передачу цієї ділянки в оренду, а з моменту укладення договору оренди землі.

Отже, нормативна грошова оцінка земель є основою для визначення розміру орендної плати для земель державної та комунальної власності, а договір у цій частині суперечить приписам чинного законодавства, оскільки позов подано про захист прав, порушених не наказом позивача, а укладеним договором (*постанови Верховного Суду України від 1 квітня 2015 р. у справі № 3-26гс15, від 8 квітня 2015 р. у справі № 3-41гс15 та від 20 травня 2015 р. у справі № 3-70гс15*).

4. Частиною 1 п. 289.1 ст. 289 ПК України і ч. 1 ст. 13 Закону № 1378-IV передбачено, що для визначення розміру орендної плати для земель державної та комунальної власності обов'язково проводиться та використовується нормативна грошова оцінка земельних ділянок, яка являє собою капіталізований рентний дохід (дохід, який можна отримати із землі як фактора виробництва залежно від якості та місця розташування земельної ділянки), визначений за встановленими та затвердженими нормативами (ст. 1 Закону № 1378-IV у редакції, чинній на час виникнення спірних правовідносин).

Отже, законодавець чітко визначив, що нормативна грошова оцінка земель є основою для визначення розміру орендної плати для земель

державної та комунальної власності (*постанова Верховного Суду України від 8 квітня 2015 р. у справі № 3-41гс15*).

5. Підставою для розірвання договору оренди земельної ділянки є саме використання орендарем землі не за цільовим призначенням, тобто з іншою метою, ніж та, яка встановлена договором, а не той факт, що, на думку позивача, земельна ділянка не використовується орендарем у певний період часу.

Відмовляючи у задоволенні позову про розірвання договору оренди земельної ділянки, Вищий господарський суд України дійшов обґрунтованого висновку, що підставою для розірвання договору оренди землі в судовому порядку може бути належним чином доведений факт використання орендованої земельної ділянки не за цільовим призначенням, який передбачає дію — використання земельної ділянки для інших, ніж передбачено договором, цілей (*постанова Верховного Суду України від 20 травня 2015 р. у справі № 3-166гс15*).

6. Відмовляючи у задоволенні позову про розірвання договору оренди земельної ділянки, суд обґрунтовано виходив із того, що підставою розірвання договору є саме використання орендарем землі не за цільовим призначенням, тобто з іншою метою, ніж та, що встановлена договором, а не той факт, що будівельні роботи не було розпочато. Крім того, суди взяли до уваги, що відповідач розпочав роботи, спрямовані на забудову земельної ділянки. Щодо заборгованості з орендної плати суд обґрунтовано зазначив, що відповідачем погашено заборгованість зі сплати орендних платежів, і цю обставину не заперечували під час розгляду справи ані прокурор, ані позивач (*постанова Верховного Суду України від 21 січня 2015 р. у справі № 3-211гс14*).

7. Аналіз положень законів № 273/96-ВР і № 232/94-ВР, ЗК України дає підстави для висновку, що спірна земельна ділянка належить до земель державної власності, а саме до земель залізничного транспорту, які не можуть передаватися у приватну власність, тому міська рада не мала законних повноважень щодо розпорядження землями такої категорії.

Таким чином, висновок Вищого господарського суду України про відсутність у міськради повноважень щодо розпорядження спірною земельною ділянкою, а отже, і права її відчуження за договором купівлі-продажу землі, є обґрунтованим (*постанова Верховного Суду України від 24 червня 2015 р. у справі № 3-315гс15*).

8. За змістом статей 24 та 25 Закону України від 6 жовтня 1998 р. № 161-XIV «Про оренду землі» орендодавець має право вимагати від орендаря використання земельної ділянки за цільовим призначенням згідно з договором оренди.

Статтею 143 ЗК України передбачено, що підставою примусового припинення права користування земельною ділянкою є, зокрема, використання земельної ділянки не за цільовим призначенням.

Отже, підставою розірвання договору є саме використання орендарем земельної ділянки не за цільовим призначенням, тобто з іншою метою, ніж та, що встановлена договором, а не той факт, що будівельні роботи не було розпочато.

Оскільки виготовлення проектно-кошторисної та дозвільної документації на будівництво багатоквартирного житлового будинку на земельній ділянці не залежало від волі відповідача, у його діях відсутня вина у порушенні зобов'язання щодо строку забудови земельної ділянки.

За таких обставин висновок суду касаційної інстанції про використання земельної ділянки не за цільовим призначенням та наявність правових підстав для розірвання договору і повернення земельної ділянки власникові є необґрунтованим та помилковим (*постанова Верховного Суду України від 1 квітня 2015 р. у справі № 3-36гс15*).

9. Вирішуючи спір щодо стягнення збитків у виді неодержаних доходів (орендної плати за землю), заподіяних позивачеві внаслідок користування земельною ділянкою без укладання договору оренди, необхідно брати до уваги положення статей 156, 157 ЗК України і загальні положення ст. 22 та гл. 82 ЦК України.

Як вбачається зі змісту статей 22, 1166 ЦК України, відповідальність за завдану шкоду може наставати лише за наявності підстав, до яких законодавець відносить наявність шкоди, протиправну поведінку заподіювача шкоди, причинний зв'язок між шкодою і протиправною поведінкою заподіювача та вину. За відсутності хоча б одного з цих елементів цивільно-правова відповідальність не настає.

Для застосування такого заходу відповідальності, як відшкодування шкоди, слід встановити як наявність у діях винної особи усіх чотирьох елементів складу цивільного правопорушення (протиправної поведінки), так і ступінь вини у розумінні ст. 1193 ЦК України (*постанова Верховного Суду України від 21 січня 2015 р. у справі № 3-210гс14*).

Спори, що виникають із зобов'язань у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави

1. Аналіз зазначеної норми свідчить, що зобов'язання з безпідставного набуття, збереження майна породжують такі юридичні факти: набуття особою майна або його збереження за рахунок іншої особи; відсутність для цього правових підстав або якщо такі відпали.

Відповідно до змісту ст. 1212 ЦК України зазначена норма закону застосовується лише в тих випадках, коли безпідставне збагачення однієї особи за рахунок іншої не може бути усунуто за допомогою інших, спеціальних способів захисту. Зокрема, у разі виникнення спору стосовно набуття майна або його збереження без достатніх правових підстав договірний характер правовідносин виключає можливість застосування до них судом положень ст. 1212 ЦК України.

Так, між Міністерством і підприємством було укладено договори про відчуження та реалізацію майна на зовнішньому ринку, кошти, які позивач просив стягнути, було отримано відповідачем як розрахунок за реалізоване майно, отже, їх набуто за наявності правової підстави, а тому ці кошти не могли бути витребувані у порядку ст. 1212 ЦК України як безпідставне збагачення (*постанова Верховного Суду України від 25 лютого 2015 р. у справі № 3-11гс15*).

2. Суд касаційної інстанції, залишаючи без змін постанову суду про відмову в задоволенні позову, правомірно зазначив, що відповідач як одна зі сторін зобов'язання набув кошти за рахунок іншої сторони не в порядку виконання договірної зобов'язання, а поза підставами, перед-

баченими договором, внаслідок їх перерахування на рахунок відповідача понад вартість товару, який підлягав поставці та був поставлений, що виключає застосування до відносин сторін норм зобов'язального права, які застосовуються до окремих видів угод та якими позивач обґрунтовував позовні вимоги (*постанова Верховного Суду України від 25 березня 2015 р. у справі № 3-5гс15*).

3. Відповідно до ч. 1 ст. 8 ЦК України якщо цивільні відносини не врегульовані цим Кодексом, іншими актами цивільного законодавства або договором, вони регулюються тими правовими нормами цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини (аналогія закону).

Отже, аналогію закону можна застосовувати лише у разі подібності спірних неврегульованих правовідносин.

Правовий аналіз змісту правовідносин, що впливають із договору позики, та правовідносин, які склалися між сторонами внаслідок припинення договору поставки і безпідставного збереження грошових коштів, не дає підстав для висновку, що такі правовідносини подібні за змістом, а тому відсутні підстави для застосування аналогії закону, передбаченої ст. 8 ЦК України.

Таким чином, правомірним є висновок суду щодо відмови у позові про стягнення процентів за користування чужими грошовими коштами, нарахованих на підставі статей 536, 1214, 1048 ЦК України (*постанова Верховного Суду України від 15 квітня 2015 р. у справі № 3-39гс15*).

Спори щодо застосування законодавства про захист економічної конкуренції

Згідно зі ст. 60 Закону України від 11 січня 2001 р. № 2210-III «Про захист економічної конкуренції» і зважаючи на положення ст. 12 ГПК України, ч. 2 ст. 4 КАС України, справи зі спорів про оскарження рішень Антимонопольного комітету України підвідомчі господарським судам і підлягають розгляду за правилами ГПК Украї-

ни, за винятком, відповідно до положень ст. 19 КАС України, вирішення справ щодо оскарження рішень Антимонопольного комітету України з розгляду скарг про порушення законодавства у сфері державних закупівель (*постанова Верховного Суду України від 17 червня 2015 р. у справі № 3-256гс15*).

Справи про банкрутство

1. Юридична особа припиняється в результаті передавання всього свого майна, прав та обов'язків іншим юридичним особам (правонаступникам) або в результаті ліквідації. Порядок припинення юридичної особи в процесі відновлення її плато-

спроможності або банкрутства встановлено положеннями Закону № 2343-ХІІ і гл. 23 ГК України.

Положення зазначеного Закону та норми ГК України не містять будь-яких заборон щодо визнання банкрутом юридичних осіб у формі уста-

нов та організацій (*постанова Верховного Суду України від 18 лютого 2015 р. у справі № 3-4зс15*).

2. У разі невиконання або неналежного виконання ліквідатором своїх обов'язків згідно з п. 13 ст. 30 Закону № 2343-XII (у редакції, чинній на час виникнення спірних правовідносин) господарський суд за клопотанням комітету кредиторів може припинити повноваження ліквідатора і, за пропозицією комітету кредиторів, призначає нового ліквідатора.

Згідно з ч. 8 ст. 16 та ч. 2 ст. 17 Закону № 2343-XII комітет кредиторів приймає рішення, зокрема, про погодження кандидатури арбітражного керуючого (розпорядника майна, керуючого санацією, ліквідатора), вибір інвестора (інвесторів).

Таким чином, законодавець визначив, що тільки після прийняття рішення про погодження кандидатури ліквідатора і лише за пропозицією комітету кредиторів така особа може бути призначена господарським судом ліквідатором банкрута. У разі конкуренції запропонованих комітетом кредиторів кандидатур на призначення ліквідатора банкрута законодавством не встановлено вимоги щодо погодження господарським судом із комітетом кредиторів конкретної кандидатури ліквідатора.

За таких обставин суд касаційної інстанції дійшов обґрунтованого висновку, що у разі невизначеності комітету кредиторів стосовно кандидатури ліквідатора банкрута і за умови конкуренції кандидатур остаточне рішення щодо призначення тієї чи іншої особи є прерогативою господарського суду (*постанова Верховного Суду України від 11 березня 2015 р. у справі № 3-14зс15*).

3. Відповідно до підпункту «а» п. 1 ч. 1 ст. 31 Закону № 2343-XII (у редакції, чинній на час виникнення спірних правовідносин) кошти, одержані від продажу майна банкрута, спрямовуються у першу чергу на задоволення вимог, забезпечених заставою.

Отже, законодавець чітко визначив процедуру внесення вимог кредиторів, забезпечених заставою майна боржника, до реєстру вимог кредиторів і задоволення таких вимог та акцентував, що майно боржника, яке є предметом застави, включається до ліквідаційної маси, але використовується виключно для першочергового задоволення вимог заставодержателя (*постанова Верховного Суду України від 25 березня 2015 р. у справі № 3-20зс15*).

4. Аналіз норм ст. 1 Закону № 2343-XII, ст. 17 Закону України від 21 квітня 1999 р. № 606-XIV

«Про виконавче провадження» (далі — Закон № 606-XIV) дає підстави для висновку, що вимоги С. до товариства є безспірними, оскільки підтверджені судовими рішеннями і мають бути зараховані до грошових зобов'язань боржника через те, що на момент їх виникнення С. не був учасником товариства, а отже, дія зазначеної норми на нього не поширюється (*постанова Верховного Суду України від 1 квітня 2015 р. у справі № 3-35зс15*).

5. Закон № 2343-XII визначає початок відліку тримісячного строку, передбаченого ч. 3 ст. 10 цього Закону, з часу відкриття виконавчого провадження щодо виконання вимог кредитора.

У разі перетворення одного суб'єкта господарювання на інший до новоутвореного суб'єкта господарювання відповідно до норм ст. 59 ГК України і ч. 1 ст. 67 Закону № 606-XIV переходять всі майнові права та обов'язки попереднього суб'єкта господарювання, тому стягнення за виконавчими документами звертається на кошти та інше майно тієї юридичної особи, на яку відповідно до закону покладено відповідальність за зобов'язаннями боржника — юридичної особи (*постанова Верховного Суду України від 15 квітня 2015 р. у справі № 3-45зс15*).

6. Згідно зі ст. 95 ПК, ч. 3 ст. 10 і ч. 7 ст. 11 Закону № 2343-XII доказами на підтвердження безспірності грошових вимог ініціюючого кредитора — органу доходів і зборів, є рішення суду про стягнення грошових коштів у рахунок погашення податкового боргу, що набрало законної сили, інкасові доручення для примусового стягнення коштів у дохід бюджету у рахунок погашення податкового боргу та докази вжиття відповідних заходів до отримання відповідної заборгованості за процедурою, визначеною ПК України (*постанова Верховного Суду України від 29 квітня 2015 р. у справі № 3-67зс15*).

7. Відповідно до ч. 8 ст. 16 Закону № 2343-XII (у редакції, що діяла до набрання чинності Законом України від 22 грудня 2011 р. № 4212-VI) до компетенції комітету кредиторів належить прийняття рішення, зокрема, про звернення до господарського суду з клопотанням про відкриття процедури санації, визнання боржника банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури, припинення повноважень арбітражного керуючого (розпорядника майна, керуючого санацією, ліквідатора) та про призначення нового арбітражного керуючого (розпорядника майна, керуючого санацією, ліквідатора), надання згоди на укладення арбітражним керуючим значних угод боржника чи угод боржника, щодо яких є заінтересованість.

Разом із цим положеннями ч. 2 ст. 17 Закону № 2343-ХІІ передбачено, що саме комітет кредиторів приймає рішення про погодження кандидатури керуючого санацією.

Отже, звернення до господарського суду з клопотанням про припинення повноважень та призначення нового арбітражного керуючого (розпорядника майна, керуючого санацією, ліквідатора) належить саме до компетенції комітету кредиторів.

Беручи до уваги указані норми законодавства, а також установлені судами фактичні обставини справи, Вищий господарський суд України дійшов обґрунтованого висновку про те, що комітет кредиторів при прийнятті рішення про припинення повноважень керуючого санацією боржника та призначення нового керуючого санацією діяв у межах повноважень, передбачених законом; зазначеним рішенням не порушено права інших кредиторів боржника (*постанова Верховного Суду України від 17 червня 2015 р. у справі № 3-240гс15*).

8. Оскільки товариство також визнано кредитором у провадженні про банкрутство, суди правомірно зазначили, що внаслідок включення до реєстру штучно створених вимог на підставі договору, який не відповідає вимогам закону, прямо порушено цивільне право позивача на задоволення його вимог, а також майнові інтереси позивача. За таких обставин позивач вправі звернутися із позовом про визнання договору недійсним відповідно до положень ч. 3 ст. 215 ЦК України (*постанова Верховного Суду України від 24 червня 2015 р. у справі № 3-358гс15*).

9. Підстави для визнання угод боржника недійсними наведено у ч. 11 ст. 17 Закону № 2343-ХІІ, але вимоги про застосування судом цієї норми ліквідатор не заявив.

За таких обставин суд касаційної інстанції дійшов обґрунтованого висновку, що посилення ліквідатора на положення ч. 10 ст. 17 Закону № 2343-ХІІ не можуть бути підставою для визнання недійсною спірної угоди при провадженні справи про банкрутство, оскільки предметом регулювання цієї норми є підстави для відмови від виконання договорів боржника (*постанова Верховного Суду України від 8 квітня 2015 р. у справі № 3-33гс15*).

10. Частиною 2 ст. 41 ГПК України та ч. 1 ст. 5 Закону № 2343-ХІІ у редакції, чинній на час виникнення спірних правовідносин, визначено, що провадження у справах про банкрутство здійснюється в порядку, передбаченому ГПК

України, з урахуванням особливостей, встановлених Законом № 2343-ХІІ, норми якого є спеціальними.

Відповідно до ст. 35 Закону № 2343-ХІІ рішення про укладення мирової угоди приймається від імені боржника керівником боржника чи арбітражним керуючим (керуючим санацією, ліквідатором), які виконують повноваження органів управління та керівника боржника і підписують її.

Рішення про укладення мирової угоди від імені кредиторів приймається комітетом кредиторів більшістю голосів кредиторів — членів комітету кредиторів, та вважається прийнятим за умови, що всі кредитори, вимоги яких забезпечені заставою майна боржника, висловили письмову згоду на укладення мирової угоди.

Від імені кредиторів мирову угоду підписує голова комітету кредиторів.

Частиною 1 ст. 38 Закону № 2343-ХІІ встановлено, що арбітражний керуючий протягом п'яти днів з дня укладення мирової угоди повинен подати до господарського суду заяву про затвердження мирової угоди, до якої додаються: текст мирової угоди; протокол засідання комітету кредиторів, на якому було прийнято рішення про укладення мирової угоди; список кредиторів із зазначенням поштової адреси, номера (коду), що ідентифікує платника податків, та суми заборгованості; зобов'язання боржника щодо відшкодування усіх витрат, відшкодування яких передбачено у першу чергу згідно зі ст. 31 цього Закону, крім вимог кредиторів, забезпечених заставою; письмові заперечення кредиторів, які не брали участі в голосуванні про укладення мирової угоди чи проголосували проти укладення мирової угоди, за їх наявності.

Відповідно до ст. 37 Закону № 2343-ХІІ мирова угода укладається у письмовій формі та підлягає затвердженню господарським судом, про що зазначається в ухвалі господарського суду про припинення провадження у справі про банкрутство.

Отже, зазначеними нормами Закону № 2343-ХІІ встановлено обов'язковість долучення до заяви про затвердження мирової угоди тексту цієї мирової угоди та не визначено обов'язку суду викладати у резолютивній частині ухвали про затвердження мирової угоди повний текст затвердженої мирової угоди (*постанова Верховного Суду України від 15 січня 2015 р. у справі № 3-202гс14*).

Спори, пов'язані з виконанням судових рішень

1. Аналіз положень Закону № 606-XIV, Порядку виконання рішень про стягнення коштів державного та місцевих бюджетів або боржників, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 3 серпня 2011 р. № 845, дає підстави для висновку, що державні виконавці позбавлені можливості проводити будь-яке списання коштів за виконавчими документами, згідно з якими боржниками є державні органи, тому стягувачам слід подавати такі документи безпосередньо до органів Казначейства.

Державний виконавець відмовляє у відкритті виконавчого провадження у разі наявності інших передбачених законом обставин, що виключають здійснення виконавчого провадження (п. 8 ч. 1 ст. 26 Закону № 606-XIV у редакції, чинній на момент винесення постанови ДВС).

Отже, державний виконавець відділу ДВС повинен був відмовити підприємству у відкритті виконавчого провадження на підставі зазначеного, оскільки виконавчий документ у цій справі мав виконуватися виключно органом Казначейства, в якому обслуговується боржник (*постанова Верховного Суду України від 24 червня 2015 р. у справі № 3-317гс15*).

2. Положеннями ч. 3 ст. 27 Закону № 606-XIV передбачено, що у разі отримання документального підтвердження про повне виконання рішення боржником до початку його примусового виконання державний виконавець закінчує виконавче провадження в порядку, встановленому цим Законом. Виконавчий збір і витрати, пов'язані з організацією та проведенням виконавчих дій, у такому разі з боржника не стягуються (*постанова Верховного Суду України від 28 січня 2015 р. у справі № 3-217гс14*).

Розгляд господарських спорів третейськими судами

1. Аналіз статей 2, 5, 12 Закону України від 11 травня 2004 р. № 1701-IV «Про третейські суди» дає підстави для висновку, що предметом третейської угоди може бути не лише спір, який існує на момент укладення такої угоди, а й будь-які спори, які виникатимуть між сторонами договору в майбутньому та передбачені третейською угодою (*постанова Верховного Суду України від 8 квітня 2015 р. у справі № 3-37гс15*).

2. Спірним договором передбачено зміну форми власності, тому така передача суперечить положенням ст. 5 Декрету Кабінету Міністрів України від 15 грудня 1992 р. № 8-92 «Про управління майном, що є у загальнодержавній власності», зокрема про заборону підприємствам, що є

у загальнодержавній власності, передавати безоплатно закріплене за ними майно іншим підприємствам, організаціям і установам.

Крім того, суди попередніх інстанцій дійшли обґрунтованого висновку про те, що позовні вимоги товариства відповідають вимогам, заявленим ним у позовній заяві до Арбітражного інституту Торгової палати м. Стокгольма, у справі беруть участь ті самі сторони, що й у справі № 32/612, тому Арбітражний суд Торгової палати м. Стокгольма вирішив спір між тими ж сторонами, про той же предмет і з тих самих підстав, що й за первісним позовом у цій справі (*постанова Верховного Суду України від 27 травня 2015 р. у справі № 3-167гс15*).

Інші справи

1. Об'єднання співвласників багатоквартирного будинку не є виробником та/або виконавцем житлово-комунальних послуг, визначених відповідно до положень Закону України від 24 червня 2004 р. № 1875-IV «Про житлово-комунальні послуги», оскільки не надає і не виробляє таких послуг, а отже, і не формує цін чи тарифів на послуги, які підлягали би встановленню (затвердженню) органами місцевого самоврядування (*постанова Верховного Суду України від 1 квітня 2015 р. у справі № 3-28гс15*).

2. Конституційний Суд України у Рішенні від 22 лютого 2012 р. № 4-рп/2012 щодо офіційного

тлумачення положень ст. 233 КЗпП України у взаємозв'язку з положеннями статей 117, 237¹ цього Кодексу роз'яснив, що згідно зі ст. 47 КЗпП України роботодавець зобов'язаний виплатити працівникові при звільненні всі суми, що належать йому від підприємства, установи, організації, у строки, зазначені у ст. 116 цього Кодексу, а саме в день звільнення або не пізніше наступного дня після пред'явлення звільненим працівником вимоги про проведення розрахунку. Непроведення з вини власника або уповноваженого ним органу розрахунку з працівником у зазначені строки є підставою для відповідальності, передбаченої

ст. 117 КЗпП України, тобто виплати працівникові його середнього заробітку за весь час затримки по день фактичного розрахунку.

Аналіз наведених норм матеріального права з урахуванням висновків, викладених у зазначеному Рішенні Конституційного Суду України, дає підстави вважати, що невикплата звільненому пра-

цівникові всіх сум, які належать йому від власника або уповноваженого ним органу, є триваючим правопорушенням, а отже, працівник може визначити остаточний обсяг своїх вимог на момент припинення такого правопорушення, яким є день фактичного розрахунку (*постанова Верховного Суду України від 4 лютого 2015 р. у справі № 3-2с15*).

Господарський процес

Згідно з п. 22 ч. 1 ст. 5 Закону України від 8 липня 2011 р. № 3674-VI «Про судовий збір» (у редакції, чинній на час виникнення спірних правовідносин) від сплати судового збору звільняється уповноважена особа Фонду гарантування вкладів фізичних осіб у справах, пов'язаних із здійсненням тимчасової адміністрації та ліквідації банку.

Оскільки уповноважена особа Фонду гарантування вкладів фізичних осіб у справах звернулася до господарського суду не у зв'язку з виконанням своїх повноважень, а її вимоги не пов'язані з поданням позовів, щодо яких ця особа звільняється від сплати судового збору, то вона повинна сплачувати судовий збір у загальному порядку (*постанова Верховного Суду України від 27 травня 2015 р. у справі № 3-197с15*).

Висновки Верховного Суду України, викладені у рішеннях, прийнятих за результатами розгляду заяв про перегляд судових рішень за I півріччя 2015 р. *

210.000.000 МИТНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

210.010.000 Загальні питання організації митної справи

1. Висновок Верховного Суду України про правильне застосування положень статей 262—266 МК України 2002 р. та статей 53—55, 57 МК України 2012 р. щодо застосування до спірних правовідносин того закону та його редакції, які були чинними на момент виникнення таких правовідносин.

Спирні відносини як у справі, що розглядається, так і в справах, рішення в яких додані на підтвердження неоднакового застосування норм матеріального права, виникли в період дії МК України 2012 р. При цьому суд касаційної інстанції у справі, яка розглядається, приймаючи рішення, керувався нормами МК України 2002 р.,

який втратив чинність з дня набрання чинності МК України 2012 р. (п. 2 розд. XXI «Прикінцеві та перехідні положення» цього Кодексу).

Згідно зі ст. 58 Конституції України закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи.

Таким чином, оскільки до спірних правовідносин має застосовуватися саме той закон та його редакція, які були чинними на момент їх виникнення, рішення суду касаційної інстанції у справі, що розглядається, не ґрунтується на правильному застосуванні норм матеріального права, а тому ухвала Вищого адміністративного суду України від 23 жовтня 2014 р. підлягає скасуванню, а справа — направленню на новий касаційний розгляд (*постанова Верховного Суду України від 13 січня 2015 р. у справі № 21-606а14*).

* Продовження. Початок матеріалу опубліковано в журналах за 2016 р. № 1. — С. 15—28; № 2. — С. 17—27.

1. Висновок Верховного Суду України про правильне застосування положень Порядку повернення платникам податків коштів, що обліковуються на відповідних рахунках митного органу як передплата, і митних та інших платежів, помилково та/або надмірно сплачених до бюджету, контроль за справлянням яких здійснюється митними органами, затвердженого наказом Державної митної служби України (далі — ДМСУ) від 20 липня 2007 р. № 618 (zareєстровано в Міністерстві юстиції України 25 вересня 2007 р. за № 1097/14364; далі — Порядок повернення) щодо повернення з Державного бюджету України помилково та/або надмірно зарахованих до бюджету митних та інших платежів.

Помилково та/або надміру зараховані до державного бюджету суми митних платежів повертаються з державного бюджету в порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову і митну політику (ч. 3 ст. 301 МК України).

Алгоритм дій державних органів щодо повернення платникам податків, зокрема, митних та інших платежів, помилково та/або надмірно сплачених до бюджету, контроль за справлянням яких здійснюється митними органами, врегульовано Порядком повернення.

Відповідно до абзаців 1, 2 п. 1, пунктів 2, 3, 4 розд. III цього Порядку для повернення з Державного бюджету України митних та інших платежів, помилково та/або надмірно сплачених до бюджету, контроль за справлянням яких здійснюється митними органами, платником податків до загального відділу митного органу, яким здійснювалось оформлення митної декларації, подається заява довільної форми, яка підписується керівником і головним бухгалтером суб'єкта господарської діяльності або фізичною особою.

Заява може бути подана не пізніше 1095-го дня, наступного за днем зарахування коштів до Державного бюджету України.

Заява, zareєстрована в загальному відділі, після розгляду керівником (заступником керівника) митного органу разом з пакетом документів передається до відділу митних платежів митного органу (далі — Відділ) для перевірки обґрунтованості повернення заявлених сум.

Відділ перевіряє факт перерахування митних та інших платежів з відповідного рахунку до Державного бюджету України та наявність переоплати.

Для підготовки висновку про повернення з Державного бюджету України помилково та/або надмірно зарахованих до бюджету митних та інших платежів, контроль за справлянням яких покладається на митні органи, керівництвом Відділу за потреби ініціюється проведення

перевірки в митному органі щодо правильності митного оформлення із залученням відповідних підрозділів митного органу. Порядок і форма складання документа, у якому відобразитимуться результати перевірки, визначаються наказом ДМСУ.

На час виникнення спору взаємовідносини територіальних органів Міністерства доходів і зборів України (далі — Міндоходів, органи Міндоходів відповідно) з місцевими фінансовими органами та територіальними органами Державної казначейської служби України (далі — ДКСУ) в процесі повернення платникам податків помилково та/або надміру сплачених сум грошових зобов'язань врегульовані Порядком взаємодії територіальних органів Міністерства доходів і зборів України, місцевих фінансових органів та територіальних органів Державної казначейської служби України у процесі повернення платникам податків помилково та/або надміру сплачених сум грошових зобов'язань, затвердженим спільним наказом Міндоходів і Міністерства фінансів України від 30 грудня 2013 р. № 882/1188¹ (zareєстровано в Міністерстві юстиції України 23 січня 2014 р. за № 146/24923; далі — Порядок взаємодії).

За змістом пунктів 5, 7, 10 Порядку взаємодії повернення помилково та/або надміру сплачених сум грошових зобов'язань у випадках, передбачених законодавством, здійснюється у визначеному законодавством порядку органом ДКСУ на підставі отриманого від органу Міндоходів висновку, погодженого місцевим фінансовим органом.

Орган Міндоходів несе відповідальність згідно із законом за несвоєчасність передачі висновку органу ДКСУ для виконання (п. 8 Порядку взаємодії).

При цьому виходячи зі змісту п. 11 Порядку повернення відмова у поверненні коштів у встановленому порядку можлива за умови відсутності підстав для такого повернення.

¹ Наказ втратив чинність на підставі наказу Міністерства фінансів України від 15 грудня 2015 р.

Так, у справі, яка розглядається, суди встановили, що внаслідок набрання законної сили рішенням Окружного адміністративного суду міста Києва від 17 лютого 2014 р. у справі № 826/348/14 були визнані протиправними та скасовані рішення Митниці про коригування митної вартості товарів від 2 жовтня 2013 р. № 100270000/2013/700330/2, 7 жовтня 2013 р. № 100270000/2013/700340/2, 10 жовтня 2013 р. № 100270000/2013/700355/2, 15 жовтня 2013 р. № 100270000/2013/700365/2.

Оскільки Товариство провело оплату платежів з урахуванням зазначених рішень митного органу, то 18 березня 2014 р. воно звернулося до Митниці із заявою № 0318/1 щодо повернення з бюджету помилково та/або надмірно сплачених коштів. Проте, як установили суди, митний орган обмежився формальною відпискою.

За таких обставин та з урахуванням наведеного колегія суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України дійшла висновку, що оскільки Митниця не виконала процедурних обов'язків щодо алгоритму дій, покладених на неї зазначеними вище порядками, то така бездіяльність митного органу є протиправною.

Крім цього, Верховний Суд України вже висловлював правовий висновок щодо розгляду справ цієї категорії. Зокрема, у постановою від 15 квітня 2014 р. (справа № 21-29а14), 12 листопада 2014 р. (справи № 21-268а14, 21-391а14),

25 листопада 2014 р. (справа № 21-338а14) він зазначив, що у разі якщо після сплати декларантом податків і зборів (обов'язкових платежів) згідно з митною вартістю товарів, визначеною митним органом, буде прийнято рішення про застосування митної вартості, заявленої декларантом, сума надміру сплачених податків і зборів (обов'язкових платежів) повертається декларанту у порядку, передбаченому Порядком повернення та Порядком взаємодії митних органів з органами Державного казначейства України в процесі повернення з Державного бюджету України помилково та/або надмірно зарахованих до бюджету митних та інших платежів, контроль за справлянням яких покладається на митні органи, затвердженим спільним наказом ДМСУ та Державного казначейства України від 20 липня 2007 р. № 611/147 (який був чинним на час виникнення спірних правовідносин; зареєстровано в Міністерстві юстиції України 25 вересня 2007 р. за № 1095/14362), на підставі його заяви та у місячний термін з дня прийняття висновку митного органу, що здійснював оформлення митної декларації, про повернення з Державного бюджету України помилково та/або надмірно зарахованих до бюджету митних та інших платежів, контроль за справлянням яких покладається на митні органи (*постанова Верховного Суду України від 24 березня 2015 р. у справі № 21-3а15*).

2. Висновок Верховного Суду України про правильне застосування положень статей 53, 54 МК України (у редакції, чинній на час виникнення спірних правовідносин) щодо меж реалізації митними органами права на здійснення контролю правильності обчислення декларантом митної вартості.

Відповідно до ч. 1 ст. 53 МК України у випадках, передбачених цим Кодексом, одночасно з митною декларацією декларант подає митному органу документи, що підтверджують заявлену митну вартість товарів і обраний метод її визначення.

У ч. 2 цієї статті наведений перелік документів, які підтверджують митну вартість товарів.

Частиною 3 ст. 53 МК України встановлено обов'язок декларанта або уповноваженої ним особи на письмову вимогу митного органу протягом 10 календарних днів надати (за наявності) додаткові документи, у разі якщо документи, зазначені у ч. 2 цієї статті, містять розбіжності, наявні ознаки підробки або не містять всіх відомостей, що підтверджують числові значення складових митної вартості товарів, чи відомостей

щодо ціни, що була фактично сплачена або підлягає сплаті за ці товари.

Згідно з положенням ч. 4 вказаної статті у разі якщо митний орган має обґрунтовані підстави вважати, що існуючий взаємозв'язок між продавцем і покупцем вплинув на заявлену декларантом митну вартість, декларант або уповноважена ним особа на письмову вимогу митного органу, крім документів, зазначених у частинах 2 і 3 цієї статті, подає (за наявності) визначені в ній документи.

Відповідно до ч. 1 ст. 54 МК України контроль правильності визначення митної вартості товарів здійснюється митним органом під час проведення митного контролю і митного оформлення шляхом перевірки числового значення заявленої митної вартості.

Аналіз наведених норм дає підстави вважати, що митні органи мають право здійснювати

контроль правильності обчислення декларантом митної вартості, але ці повноваження здійснюються у спосіб, визначений законом, зокрема, витребування додаткових документів на підтвердження задекларованої митної вартості може мати місце тільки у випадку наявності обґрунтованих сумнівів у достовірності поданих декларантом відомостей. Такі сумніви можуть бути зумовлені неповнотою поданих документів для підтвердження заявленої митної вартості товарів, невідповідністю характеристик товарів, зазначених у поданих документах, митному огляду цих товарів, порівнянням рівня заявленої митної вартості товарів з рівнем митної вартості ідентичних або подібних товарів, митне оформлення яких уже здійснено, і таке інше.

Наявність у митного органу обґрунтованого сумніву у правильності визначення митної вартості є обов'язковою, оскільки з цією обставиною закон пов'язує можливість витребування додаткових документів у декларанта та надає митниці право вчиняти наступні дії, спрямовані на визначення дійсної митної вартості товарів.

Разом з тим витребувати необхідно ті документи, які дають можливість пересвідчитись у правильності чи помилковості задекларованої митної вартості, а не всі, які передбачені ст. 53 МК України. Ненадання повного переліку витребуваних документів може бути підставою для визначення митної вартості не за першим методом лише тоді, коли подані документи є недостатніми чи такими, що у своїй сукупності не спростовують сумнів у достовірності наданої інформації.

Згідно з положеннями ст. 57 МК України визначення митної вартості товарів, які ввозяться в Україну відповідно до митного режиму імпорту, здійснюється за такими методами: 1) основний — за ціною договору (контракту) щодо товарів, які імпортуються (вартість операції); 2) другорядні: а) за ціною договору щодо ідентичних товарів; б) за ціною договору щодо подібних (аналогічних) товарів; в) на основі віднімання вартості; г) на основі додавання вартості (обчислена вартість); ґ) резервний.

3. Висновок Верховного Суду України про правильне застосування положень п. 198.6 ст. 198 та п. 201.12 ст. 201 Податкового кодексу України ² (далі — ПК України) щодо тимчасового (проміжного) характеру відомостей, зазначених у тимчасовій митній декларації.

Підпунктом «а» п. 198.1 ст. 198 ПК України встановлено, що право на віднесення сум подат-

Основним методом визначення митної вартості товарів, які ввозяться на митну територію України відповідно до митного режиму імпорту, є перший метод — за ціною договору (вартість операції).

Кожний наступний метод застосовується лише у разі, якщо митна вартість товарів не може бути визначена шляхом застосування попереднього методу відповідно до норм цього Кодексу.

У разі неможливості визначення митної вартості товарів згідно з положеннями статей 59 і 60 МК України за основу для її визначення може братися або ціна, за якою ідентичні або подібні (аналогічні) товари були продані в Україні не пов'язаному із продавцем покупцеві відповідно до ст. 62 цього Кодексу, або вартість товарів, обчислена відповідно до ст. 63 зазначеного Кодексу.

При цьому кожний наступний метод застосовується, якщо митна вартість товарів не може бути визначена шляхом застосування попереднього методу.

У разі якщо неможливо застосувати жоден із зазначених методів, митна вартість визначається за резервним методом відповідно до вимог, встановлених ст. 64 цього Кодексу.

Рішення Вищого адміністративного суду України від 18 грудня 2014 р. відповідає наведеній правовій позиції Верховного Суду України до встановлених обставин справи. Цей суд, зокрема, зазначив, що Хмельницька митниця Міністерства доходів і зборів України не довела, що подані позивачем для визначення митної вартості товару документи містять розбіжності, наявні ознаки подробиць або не містять усіх відомостей, що підтверджують числові значення складових митної вартості товарів, чи відомостей щодо ціни, що була фактично сплачена або підлягає сплаті за ці товари.

Цей суд також дійшов висновку, що відповідач не обґрунтував неможливість застосування попередніх методів, а тому підстав для застосування резервного методу немає (*постанови Верховного Суду України від 31 березня 2015 р. у справі № 21-127a15; від 2 червня 2015 р. у справі № 21-498a15; від 30 червня 2015 р. у справі № 21-591a15*).

ку до податкового кредиту виникає у разі здійснення операцій з придбання або виготовлення

² У редакції, чинній на момент виникнення спірних правовідносин.

товарів (у тому числі в разі їх ввезення на митну територію України) та послуг.

Базою оподаткування при ввезенні товарів на митну територію України є договірна (контрактна) вартість, але не менша митної вартості цих товарів, визначеної відповідно до МК України, з урахуванням мита та акцизного податку, що підлягають сплаті, за винятком податку на додану вартість (далі — ПДВ), що включаються до ціни товарів/послуг згідно із законом (п. 190.1 ст. 190 ПК України).

За правилами п. 198.2 ст. 198 ПК України для операцій із ввезення на митну територію України товарів датою виникнення права на віднесення сум податку до податкового кредиту є дата сплати (нарахування) податку за податковими зобов'язаннями згідно з п. 187.8 ст. 187 цього Кодексу, за яким датою виникнення податкових зобов'язань у разі ввезення товарів на митну територію України є дата подання митної декларації для митного оформлення.

Відповідно до п. 201.12 ст. 201 ПК України у разі ввезення товарів на митну територію України документом, що посвідчує право на віднесення сум податку до податкового кредиту, вважається митна декларація, оформлена відповідно до вимог законодавства, яка підтверджує сплату податку.

За змістом п. 198.6 ст. 198 ПК України не відносяться до податкового кредиту суми податку, сплаченого (нарахованого) у зв'язку з придбанням товарів/послуг, не підтверджені податковими накладними (або підтверджені податковими накладними, оформленими з порушенням вимог ст. 201 цього Кодексу) чи не підтверджені митними деклараціями, іншими документами, передбаченими п. 201.11 ст. 201 зазначеного Кодексу.

Статтею 1 МК України 2002 р. (чинного на час виникнення спірних правовідносин) визначено, що митна декларація — це письмова заява встановленої форми, яка подається митному органу і містить відомості щодо товарів і транспортних засобів, які переміщуються через митний кордон України, необхідні для їх митного оформлення або переоформлення; митне оформлення — це виконання митним органом дій (процедур), які пов'язані із закріпленням результатів митного контролю товарів і транспортних засобів, що переміщуються через митний кордон України, і мають юридичне значення для подальшого використання цих товарів і транспортних засобів.

Згідно зі ст. 81 цього Кодексу декларування здійснюється шляхом заявлення за встановленою формою (письмовою, усною, шляхом вчинення

дій) точних відомостей про товари і транспортні засоби, мету їх переміщення через митний кордон України, а також відомостей, необхідних для здійснення їх митного контролю та митного оформлення. Умови та порядок застосування форм декларування, перелік відомостей, необхідних для здійснення митного контролю та митного оформлення, визначаються Кабінетом Міністрів України, а порядок заповнення митних декларацій та інших документів, що застосовуються під час митного оформлення товарів і транспортних засобів, встановлюється спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади в галузі митної справи.

Статтею 82 МК України 2002 р. передбачено, що у випадку, коли декларант з поважних причин, перелік яких визначається спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади в галузі митної справи, не може здійснити у повному обсязі декларування товарів і транспортних засобів, які ввозяться на митну територію України, безпосередньо під час переміщення їх через митний кордон України (крім товарів, які переміщуються транзитом через територію України), такі товари можуть бути випущені у вільний обіг у спрощеному порядку після подання митному органу тимчасової чи неповної декларації та під зобов'язання про подання митної декларації, заповненої у звичайному порядку не пізніше ніж через 30 днів з дня випуску товарів у вільний обіг. Рішення про можливість випуску товарів у вільний обіг з наступним оформленням митних документів у повному обсязі приймається митним органом виходячи з обставин переміщення таких товарів через митний кордон України, характеристики підприємства, установи, організації та за умови сплати належних податків і зборів у повному обсязі.

Положення про вантажну митну декларацію затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 9 червня 1997 р. № 574 ³.

Пунктом 2 цього Положення визначено, що вантажна митна декларація (далі — ВМД) — це письмова заява встановленої форми, що подається митному органу на паперовому носії або як електронний документ і містить відомості про товари та транспортні засоби, які переміщуються через митний кордон України, митний режим, у який вони заявляються, а також іншу інформацію, необхідну для здійснення митного контролю, митного оформлення, митної статистики, нарахування та сплати податків, зборів та інших

³ Постанова втратила чинність на підставі постанови Кабінету Міністрів України від 21 травня 2012 р. № 450.

платежів; ВМД, заповнена у звичайному порядку, — це ВМД з установленим обсягом даних, на підставі якої завершується митне оформлення товарів і транспортних засобів у заявлений митний режим.

Порядок застосування тимчасової та неповної декларацій відповідно до митного режиму імпорту (при випуску у вільний обіг) затверджено наказом Державної митної служби України (далі — ДМСУ) від 30 грудня 2003 р. № 932⁴ (zareєстровано в Міністерстві юстиції України 17 січня 2004 р. за № 66/8665; далі — Порядок).

Згідно з п. 4.1 Порядку митне оформлення товарів із застосуванням тимчасової чи неповної декларації проводиться відповідно до Порядку здійснення митного контролю й митного оформлення товарів із застосуванням вантажної митної декларації, затвердженого наказом ДМСУ від 20 квітня 2005 р. № 314⁵ (zareєстровано в Міністерстві юстиції України 27 квітня 2005 р. за № 439/10719).

Якщо згідно з цим Порядком для подання тимчасової декларації не потрібно отримувати дозвіл митного органу, подана митному органу тимчасова декларація підтверджує взяття декла-

⁴ Наказ втратив чинність на підставі наказу Міністерства фінансів України від 30 травня 2012 р. № 631.

⁵ Наказ втратив чинність на підставі наказу Міністерства фінансів України від 30 травня 2012 р. № 631.

Викладене дає підстави для висновку, що після подання тимчасової митної декларації можливі зміни щодо зазначених у ній відомостей, зокрема й вартості ввезеного на митну територію товару, що є базою оподаткування ПДВ, остаточні ж відомості про такі товари будуть міститись у митній декларації, заповненій у звичайному порядку. Тому в разі випуску товарів у вільний обіг у спрощеному порядку з поданням платником тимчасової митної декларації суми ПДВ належать до податкового кредиту на підставі поданої платником та прийнятої митним органом митної декларації, заповненої у звичайному порядку з установленим обсягом даних, яка підтверджує завершення декларування ввезеного на митну територію товару (за умови дотримання інших вимог щодо формування податкового кредиту) (*постанова Верховного Суду України від 23 червня 2015 р. у справі № 21-347a15*).

220.000.000 ПУБЛІЧНА СЛУЖБА, ЇЇ ПРОХОДЖЕННЯ, ЗВІЛЬНЕННЯ З ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ

220.010.000 Загальні питання державної служби

1. Висновок Верховного Суду України про правильне застосування положень п. 2 ч. 1 ст. 30 Закону України від 16 грудня 1993 р. № 3723-ХІІ «Про державну службу» (у редакції, чинній на час виникнення спірних правовідносин; далі — Закон № 3723-ХІІ) щодо підстав для припинення державної служби та відповідальності державних службовців.

Згідно зі ст. 38 Закону № 3723-ХІІ особи, винні у порушенні законодавства про державну службу, несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність згідно із чинним законодавством.

рантом зобов'язання не пізніше ніж через 30 днів з дня випуску товарів у вільний обіг подати митному органу ВМД, заповнену в звичайному порядку, і передбачені законодавством документи та відомості, необхідні для здійснення митного контролю й митного оформлення товарів, задекларованих у тимчасовій декларації, що не подавалися при оформленні тимчасової декларації.

Відповідно до п. 4.7 Порядку зняття тимчасової чи неповної декларації з контролю у підрозділі митного органу, що здійснює митний контроль і митне оформлення, та Єдиній автоматизованій інформаційній системі ДМСУ здійснюється на підставі оформленої ВМД, у графі 40 якої зазначається номер відповідної тимчасової або неповної декларації.

Отже, тимчасова або неповна декларація не є завершальним документом, її подання не є фактом завершення декларування, а передбачає лише спрощений порядок випуску товарів у вільний обіг. Таке спрощення покладає на декларанта обов'язок протягом 30 днів з дня випуску товарів у вільний обіг подання митної декларації, заповненої у звичайному порядку, тим самим забезпечується завершеність процедури декларування. Прийняття митним органом такої декларації і є завершальним юридичним фактом правовідносин митного оформлення.

Відповідно до абз. 1 ст. 16 Закону № 3723-ХІІ державний службовець не має права вчиняти дії, передбачені статтями 1, 5 Закону України від 5 жовтня 1995 р. № 356/95-ВР «Про боротьбу з корупцією» (був чинним на час

виникнення спірних правовідносин; далі — Закон № 356/95-ВР).

Суд першої інстанції встановив, що Хорольський районний суд Полтавської області постановою від 29 січня 2008 р. у справі № 3-1/2008 старшого державного податкового ревізора-інспектора відділу оподаткування фізичних осіб Хорольської міжрайонної державної податкової інспекції у Полтавській області визнав винною у вчиненні правопорушення, пов'язаного з корупцією, що передбачене пунктами «а», «г» ч. 1 ст. 5 Закону № 356/95-ВР, та наклав адміністративне стягнення у вигляді штрафу в розмірі 255 грн.

Частиною 1 ст. 14 Закону № 3723-XII передбачено, що за невиконання чи неналежне виконання службових обов'язків, перевищення своїх повноважень, порушення обмежень, пов'язаних з проходженням державної служби, а також за вчинок, який порочить його як державного службовця або дискредитує державний орган, в якому він працює, до державного службовця застосовуються дисциплінарні стягнення. У ч. 2 цієї статті зазначено, що до службовців, крім дисциплінарних стягнень, передбачених чинним законодавством про працю України, можуть застосовуватися такі заходи дисциплінарного впливу, як попередження про неповну службову відповідність і затримка до одного року у присвоєнні чергового рангу або у призначенні на вищу посаду.

Провівши системний аналіз спеціальних і загальних норм, наведених у статтях 14, 16, 30, 38 Закону № 3723-XII, статтях 147, 148 КЗпП України, колегія суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України дійшла висновку про те, що у п. 2 ч. 1 ст. 30 Закону № 3723-XII визначено не окремий вид відповідальності державних службовців, а спеціальну, притаманну тільки державній службі, підставу для її припинення, яка має імперативний характер. Саме ж припинення державної служби відбувається у формі звільнення.

Таким чином, припинення державної служби особи на підставі п. 2 ч. 1 ст. 30 Закону № 3723-XII за наявності відповідних підстав не можна вважати повторним притягненням цієї особи до юридичної відповідальності (*постанова Верховного Суду України від 10 лютого 2015 р. у справі № 21-583а14*).

2. Висновок Верховного Суду України про правильне застосування положень ст. 236 КЗпП України щодо наслідків несвоечасного виконання судового рішення про поновлення на посадах у відносинах публічної служби.

Вирішуючи питання про усунення розбіжностей у застосуванні судом касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права у подібних відносинах, колегія суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України виходить із такого.

Відповідно до ст. 235 КЗпП України у разі звільнення без законної підстави або незаконного переведення на іншу роботу працівник повинен бути поновлений на попередній роботі органом, який розглядає трудовий спір. Рішення про

Згідно з абз. 1 ст. 147 КЗпП України за порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосовано тільки один з таких заходів стягнення: догана, звільнення.

Відповідно до ч. 2 ст. 149 зазначеного Кодексу за кожне порушення трудової дисципліни може бути застосовано лише одне дисциплінарне стягнення.

Статтею 30 Закону № 3723-XII передбачено, що підставами припинення державної служби є ті, що визначені у КЗпП України. Окрім цих підстав, державна служба також може бути припинена у разі: порушення умов реалізації права на державну службу; недотримання пов'язаних із проходженням державної служби вимог, передбачених ст. 16 Закону № 3723-XII; досягнення державним службовцем граничного віку проходження державної служби; відставки державних службовців, які займають посади першої або другої категорії; виявлення або виникнення обставин, що перешкоджають перебуванню державного службовця на державній службі; відмови державного службовця від прийняття або порушення Присяги державного службовця, передбаченої ст. 17 Закону № 3723-XII; неподання або подання державним службовцем неправдивих відомостей щодо його доходів, передбачених ст. 13 цього Закону.

поновлення на роботі незаконно звільненого або переведеного на іншу роботу працівника, прийняте органом, який розглядає трудовий спір, підлягає негайному виконанню.

За правилами ч. 2 ст. 235 зазначеного Кодексу при винесенні рішення про поновлення на роботі орган, який розглядає трудовий спір, одночасно приймає рішення про виплату працівникові середнього заробітку за час вимушеного прогулу або різниці в заробітку за час виконання нижчеоплачуваної роботи, але не більш як за один рік.

Якщо заява про поновлення на роботі розглядається більше одного року, не з вини працівника, орган, який розглядає трудовий спір, виносить рішення про виплату середнього заробітку за весь час вимушеного прогулу.

Статтею 236 КЗпП України встановлено, що у разі затримки власником або уповноваженим ним органом виконання рішення органу, який розглядав трудовий спір про поновлення на роботі незаконно звільненого або переведеного на іншу роботу працівника, цей орган виносить ухвалу про виплату йому середнього заробітку або різниці в заробітку за час затримки.

Зазначена вище стаття КЗпП України не містить застережень, що власник або уповноважений ним орган не відповідає за затримку виконання рішення про поновлення на роботі незаконно звільненого або переведеного на іншу роботу працівника, якщо працівник не вчинив додаткові дії, в цьому випадку — пред'явлення рішення до примусового виконання, що вказують на його бажання поновитися на роботі.

Відповідно до ч. 1 ст. 255 КАС України постановою або ухвалою суду, яка набрала законної сили, є обов'язковою для осіб, які беруть участь у

справі, для їхніх правонаступників, а також для всіх органів, підприємств, установ та організацій, посадових чи службових осіб, інших фізичних осіб і підлягає виконанню на всій території України.

Частиною 2 ст. 257 цього Кодексу встановлено, що судові рішення, яке набрало законної сили або яке належить виконати негайно, є підставою для його виконання.

При цьому п. 3 ч. 1 ст. 256 КАС України передбачено, що постанови суду про поновлення на посаді у відносинах публічної служби виконуються негайно.

Частиною 4 ст. 257 КАС України законодавець обумовив питання примусового виконання судових рішень у порядку, встановленому Законом України від 21 квітня 1999 р. № 606-XIV «Про виконавче провадження» (далі — Закон № 606-XIV). Цим підкреслюється винятковість саме примусового виконання рішення адміністративного суду.

Відповідно до ст. 2 Закону № 606-XIV примусове виконання рішень покладається на державну виконавчу службу, яка входить до системи органів Міністерства юстиції України.

Отже, правова природа діяльності органів державної виконавчої служби та її основне призначення полягає саме в примусовому виконанні рішень суду, в тому числі постанов судів про поновлення на посадах у відносинах публічної служби, які набрали законної сили, що і є підставою для негайного їх виконання. Добровільне виконання рішення суду боржником — це його законодавчо встановлений обов'язок. Зокрема, зазначений обов'язок не є похідним від дій особи (подання заяви чи виконавчого листа для відкриття виконавчого провадження), яку поновлено на роботі. В таких випадках держава в особі органу державної виконавчої служби несе відповідальність за виконання остаточних судових рішень.

При цьому, як роз'яснив Пленум Верховного Суду України у п. 34 постанови від 6 листопада 1992 р. № 9 «Про практику розгляду судами трудових спорів», рішення про поновлення на роботі вважається виконаним з дня видання власником або уповноваженим ним органом про це наказу.

Враховуючи те, що постанова Волинського окружного адміністративного суду від 21 грудня 2010 р. в частині поновлення Особи 1 на державній службі добровільно виконана Державною митною службою України шляхом прийняття наказу лише від 2 жовтня 2012 р. № 1967-к «По особовому складу митних органів», колегія суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України дійшла висновку, що позивач має право відповідно до ст. 236 КЗпП України на виплату йому середнього заробітку за час затримки виконання судового рішення (*постанова Верховного Суду України від 23 червня 2015 р. у справі № 21-63a15*).

220.040.000 Соціальний захист державних службовців

1. Висновок Верховного Суду України про правильне застосування положень ст. 129, ч. 3 ст. 138 Закону України від 7 липня 2010 р. № 2453-VI «Про судоустрій і статус суддів»⁶ (далі — Закон № 2453-VI) щодо розміру довічного грошового утримання судді у відставці.

Частиною 1 ст. 126 Конституції України визначено, що незалежність і недоторканність суддів гарантуються Конституцією і законами України.

Відповідно до п. 8 ч. 4 ст. 47 Закону № 2453-VI незалежність судді забезпечується належним матеріальним та соціальним забезпеченням судді. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу визначе-

⁶ У редакції, чинній на момент виникнення спірних правовідносин.

них Конституцією України гарантій незалежності судді (ч. 6 ст. 47).

Суди встановили, що Особа 1 працювала на посаді судді Апеляційного суду Донецької області. Наказом голови цього суду від 10 листопада 2010 р. № 402 на підставі Постанови Верховної Ради України від 7 жовтня 2010 р. була звільнена у відставку, має стаж роботи суддею більше 24 років, перебуває на обліку в управлінні Пенсійного фонду України (далі — ПФУ). На підставі ст. 43 Закону України від 15 грудня 1992 р. № 2862-ХІІ «Про статус суддів» (далі — Закон № 2862-ХІІ), чинної на час відставки Особи 1, їй призначено щомісячне довічне грошове утримання судді у розмірі 88 відсотків грошового утримання судді.

За правилами ч. 4 зазначеної статті Закону № 2862-ХІІ судді у відставці, який має стаж роботи на посаді судді не менше 20 років, виплачується за його вибором пенсія або звільнене від сплати податку щомісячне довічне грошове утримання в розмірі 80 відсотків заробітної плати працюючого на відповідній посаді судді. За кожний повний рік роботи понад 20 років на посаді судді розмір щомісячного довічного грошового утримання збільшується на два відсотки заробітку, але не більше ніж до 90 відсотків заробітку судді.

Наведене правило було закріплене і в ст. 138 Закону № 2453-VI, згідно з ч. 3 якої в редакції, чинній до 1 жовтня 2011 р., щомісячне довічне грошове утримання виплачується судді у розмірі 80 відсотків грошового утримання судді, який працює на відповідній посаді. За кожний повний рік роботи на посаді судді понад 20 років розмір щомісячного довічного грошового утримання збільшується на два відсотки заробітку, але не більше ніж 90 відсотків заробітної плати судді, без обмеження граничного розміру щомісячного довічного грошового утримання.

1 січня 2012 р. введено в дію ст. 129 Закону № 2453-VI, якою по-новому врегульовано питання, пов'язані із суддівською винагородою. У зв'язку з цим у серпні 2013 р. Особа 1 звернулася до управління ПФУ із заявою про перерахунок щомісячного довічного грошового утримання судді у відставці на підставі довідки Апеляційного суду Донецької області від 11 липня 2013 р. № 336 починаючи з 1 січня 2012 р. Листом від 21 серпня 2013 р. № 103-Т-22-01-15 управління ПФУ у здійсненні перерахунку відмовило.

Частиною 3 ст. 138 Закону № 2453-VI у редакції Закону України від 8 липня 2011 р. № 3668-VI «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» (набрав чинності з 1 жовтня 2011 р.; далі — Закон № 3668-VI), чинною

на час виникнення спірних правовідносин, передбачено, що щомісячне довічне грошове утримання виплачується судді у розмірі 80 відсотків грошового утримання судді, з якого було сплачено єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, а до 1 січня 2011 р. — страхові внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, який працює на відповідній посаді.

У ч. 5 вказаної норми Закону визначено, що виплата щомісячного довічного грошового утримання, призначеного відповідно до цієї статті, на період роботи на посадах, які дають право на його призначення або право на призначення пенсії в порядку та на умовах, передбачених законами України «Про прокуратуру», «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про статус народного депутата України», «Про державну службу», припиняється. На цей період призначається і виплачується пенсія відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Максимальний розмір щомісячного довічного грошового утримання суддів у відставці (з урахуванням надбавок, підвищень, додаткової пенсії, цільової грошової допомоги, пенсії за особливі заслуги перед Україною, індексації та інших доплат до пенсії, встановлених законодавством, крім доплати до надбавок окремим категоріям осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною) не може перевищувати десяти прожиткових мінімумів, установлених для осіб, які втратили працездатність. Довічне грошове утримання суддям виплачується органами ПФУ за рахунок коштів Державного бюджету України.

Конституційний Суд України Рішенням від 3 червня 2013 р. № Зрп/2013 (далі — Рішення Конституційного Суду України № Зрп/2013) ч. 3, 1, 2, 3 речення ч. 5 ст. 138 Закону № 2453-VI у редакції Закону № 3668-VI визнав такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними).

У зазначеному Рішенні Конституційний Суд України вказав на те, що Законом № 3668-VI змінено визначений Законом № 2453-VI порядок нарахування щомісячного довічного грошового утримання, внаслідок чого зменшено розмір щомісячного довічного грошового утримання суддів. Залишивши незмінним зміст права на щомісячне довічне грошове утримання суддів, Закон № 3668-VI звузив обсяг цього права, встановивши обмежену базу для нарахування суддям щомісячного довічного грошового утримання і його максимальний розмір, та скасував право суддів на одержання щомісячного довічного грошового утримання без обмеження граничного розміру,

чим знизив і досягнутий рівень гарантій незалежності суддів, що не узгоджується з конституційним положенням про недопустимість звуження змісту чи обсягу гарантій незалежності суддів.

Ухвалюючи зазначене Рішення, Конституційний Суд України врахував попередні позиції стосовно гарантій незалежності суддів, викладені ним у рішеннях від 20 березня 2002 р. № 5-рп/2002, 1 грудня 2004 р. № 19-рп/2004, 11 жовтня 2005 р. № 8-рп/2005, 18 червня 2007 р. № 4-рп/2007, 22 травня 2008 р. № 10-рп/2008, які полягають у тому, що визначені Конституцією та законами України гарантії незалежності суддів є невід'ємним елементом їх статусу, поширюються на всіх суддів України та є необхідною умовою здійснення правосуддя неупередженим, безстороннім і справедливим судом. Такими гарантіями є надання їм за рахунок держави матеріального забезпечення (суддівська винагорода, пенсія, щомісячне довічне грошове утримання тощо) та надання їм у майбутньому статусу судді у відставці. Право судді у відставці на пенсійне або щомісячне довічне грошове утримання є гарантією належного здійснення правосуддя і незалежності працюючих суддів та дає підстави висувати до суддів високі вимоги, зберігати довіру до їх компетентності й неупередженості. Щомісячне довічне грошове утримання судді спрямоване на забезпечення гідного його статусу життєвого рівня, оскільки суддя обмежений у праві заробляти додаткові матеріальні блага, зокрема обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу. Конституційний принцип незалежності суддів означає, в тому числі, конституційно обумовлений імператив охорони матеріального забезпечення суддів від його скасування чи зниження досягнутого рівня без відповідної компенсації як гарантію недопущення впливу або втручання у здійснення правосуддя.

Таким чином, конституційний статус судді передбачає достатнє матеріальне забезпечення судді як під час здійснення ним своїх повноважень (суддівська винагорода), так і в майбутньому у зв'язку з досягненням пенсійного віку (пенсія) чи внаслідок припинення повноважень і набуття статусу судді у відставці (щомісячне довічне грошове утримання). Статус судді та його елементи, зокрема мате-

ріальне забезпечення судді після припинення його повноважень, є не особистим привілеєм, а засобом забезпечення незалежності працюючих суддів і надається для гарантування верховенства права та в інтересах осіб, які звертаються до суду й очікують неупередженого правосуддя.

Викладене відповідає положенням Європейської хартії про закон «Про статус суддів» від 10 липня 1998 р., за якими рівень винагороди суддям за виконання ними своїх професійних обов'язків має бути таким, щоб захистити їх від тиску, що може спричинити вплив на їхні рішення або взагалі поведінку суддів і таким чином вплинути на їхню незалежність та неупередженість (п. 6.1); статус забезпечує судді, який досяг передбаченого законом віку для виходу у відставку із посади судді і який здійснював повноваження судді протягом певного строку, право на отримання виплат, рівень яких має бути якомога ближчим до рівня його останньої заробітної плати на посаді судді (п. 6.4).

У Рекомендації СМ/Рес (2010)12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки від 17 листопада 2010 р. зазначено: «оплата праці суддів повинна відповідати їх професії та виконуваним обов'язкам, а також бути достатньою, щоб захистити їх від дії стимулів, через які можна впливати на їхні рішення. Мають існувати гарантії збереження належної оплати праці на випадок хвороби, відпустки по догляду за дитиною, а також гарантії виплат у зв'язку з виходом на пенсію, які мають відповідати попередньому рівню оплати їх праці» (п. 54).

Таким чином, з моменту ухвалення Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/2013 підлягає застосуванню ч. 3 ст. 138 Закону № 2453-VI в редакції до змін, внесених Законом № 3668-VI: «Щомісячне довічне грошове утримання виплачується судді у розмірі 80 відсотків грошового утримання судді, який працює на відповідній посаді. За кожний повний рік роботи на посаді судді понад 20 років розмір щомісячного довічного грошового утримання збільшується на два відсотки заробітку, але не більше ніж 90 відсотків заробітної плати судді, без обмеження граничного розміру щомісячного довічного грошового утримання».

З огляду на викладене колегія суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України дійшла висновку, що суд касаційної інстанції всупереч висновку, викладеному в абз. 3 п. 8 Рішення Конституційного Суду України № 3рп/2013, неправильно застосував ч. 3 ст. 138 Закону № 2453-VI у редакції до змін, внесених Законом № 3668-VI, позбавивши тим самим позивача права на збільшення на 8 відсотків розміру довічного грошового утримання (*постанови Верховного Суду України від 17 березня 2015 р. у справі № 21-371а14; від 17 березня 2015 р. у справі № 21-429а14; від 24 березня 2015 р. у справі № 21-584а14*).

2. Висновок Верховного Суду України про правильне застосування положень ч. 15 ст. 50¹ Закону України від 5 листопада 1991 р. № 1789-ХІІ «Про прокуратуру» (чинного на час виникнення спірних правовідносин; далі — Закон № 1789-ХІІ) щодо обов'язкової умови, необхідної для виплати одноразової грошової допомоги.

Питання пенсійного забезпечення прокурорів і слідчих урегульовано Законом № 1789-ХІІ.

Указом Президента України від 2 червня 1995 р. № 414/95 «Про заходи щодо підвищення соціального захисту працівників органів прокуратури» (був чинним на час виникнення спірних правовідносин) встановлено, що працівникам цих органів, які мають класні чини, у разі виходу на пенсію за вислугою років чи по інвалідності виплачується грошова допомога у розмірі десяти місячних посадових окладів.

Законом України від 12 липня 2001 р. № 2663-ІІІ «Про внесення змін до Закону України «Про прокуратуру» викладено в новій редакції ст. 50¹ Закону № 1789-ХІІ, ч. 15 якої встановлено, що прокурорам і слідчим у разі виходу на пен-

сію за вислугою років або по інвалідності виплачується грошова допомога без сплати податку у розмірі місячного заробітку, з якого обчислена пенсія, за кожен повний рік роботи прокурором, слідчим прокуратури чи на посадах у науково-навчальних закладах прокуратури.

Наведені норми права містять таку обов'язкову умову виплати грошової допомоги працівникам органів прокуратури, як вихід на пенсію за вислугою років. Перерахунок допомоги працівникам, які були звільнені із зазначеної підстави та отримали грошову допомогу, але пізніше прийняті на роботу в органи прокуратури, неможливий, оскільки наступне звільнення їх з роботи не може бути пов'язане з виходом на пенсію за вислугою років.

Ураховуючи зазначене, колегія суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України дійшла такого правового висновку: обов'язковою умовою виплати одноразової грошової допомоги, встановленої ч. 15 ст. 50¹ Закону № 1789-ХІІ, є вихід працівника на пенсію за вислугою років (*постанова Верховного Суду України від 28 квітня 2015 р. у справі № 21-87а15*).

3. Висновок Верховного Суду України про правильне застосування положень ч. 5 ст. 138 Закону України від 7 липня 2010 р. № 2453-VI «Про судоустрій і статус суддів» (у редакції, чинній на час виникнення спірних правовідносин; далі — Закон № 2453-VI) щодо періоду обмеження довічного грошового утримання судді.

Приймаючи рішення у цій справі, суд касаційної інстанції виходив із того, що на момент виникнення спірних правовідносин (1 грудня 2012 р.) їх правове регулювання здійснювалося відповідно до ч. 3, 5 ст. 138 Закону № 2453-VI в редакції Закону України від 8 липня 2011 р. № 3668-VI «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» (у редакції, чинній на час виникнення спірних правовідносин; далі — Закон № 3668-VI).

Частиною 3 ст. 138 Закону № 2453-VI (з урахуванням змін, внесених згідно із Законом № 3668-VI у редакції, чинній на час виникнення спірних правовідносин) передбачено, що щомісячне довічне грошове утримання виплачується судді у розмірі 80 % грошового утримання судді, з якого було сплачено єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, а до 1 січня 2011 р. — страхові внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, який працює на відповідній посаді.

Згідно з ч. 5 вказаної норми Закону виплата щомісячного довічного грошового утримання,

призначеного відповідно до цієї статті, на період роботи на посадах, які дають право на його призначення або право на призначення пенсії в порядку та на умовах, передбачених законами України «Про прокуратуру», «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про статус народного депутата України», «Про державну службу», припиняється. На цей період призначається і виплачується пенсія відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Максимальний розмір щомісячного довічного грошового утримання суддів у відставці (з урахуванням надбавок, підвищень, додаткової пенсії, цільової грошової допомоги, пенсії за особливі заслуги перед Україною, індексації та інших доплат до пенсії, встановлених законодавством, крім доплати до надбавок окремим категоріям осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною) не може перевищувати десяти прожиткових мінімумів, установлених для осіб, які втратили працездатність. Довічне грошове утримання суддям виплачується органами Пенсійного

фонду України (далі — ПФУ) за рахунок коштів Державного бюджету України.

За таких обставин Вищий адміністративний суд України дійшов висновку, що оскільки діяла редакція ст. 138 Закону № 2453-VI, яка передбачала обмеження граничного розміру щомісячного грошового утримання судді у відставці, то перерахунок такого утримання позивача мав бути здійснений з урахуванням максимального розміру, встановленого ч. 5 ст. 138 Закону № 2453-VI в редакції Закону № 3668-VI.

Водночас ч. 1 ст. 126 Конституції України визначено, що незалежність і недоторканність суддів гарантуються Конституцією і законами України.

Відповідно до п. 8 ч. 4 ст. 47 Закону № 2453-VI незалежність суддів забезпечується належним матеріальним та соціальним забезпеченням суддів. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу визначених Конституцією України гарантій незалежності суддів (ч. 6 ст. 47).

Визначений Законом України від 15 грудня 1992 р. № 2862-XII «Про статус суддів» (був чинним на час виходу судді у відставку; далі — Закон № 2862-XII) порядок нарахування щомісячного довічного грошового утримання суддів було змінено у зв'язку із набранням чинності Законом № 2453-VI. Разом з тим, залишивши незмінним зміст права на щомісячне довічне грошове утримання суддів, Закон № 2453-VI у редакції Закону № 3668-VI звужив обсяг цього права, встановивши обмежену базу для нарахування суддям щомісячного довічного грошового утримання, та скасував право суддів на одержання щомісячного довічного грошового утримання без обмеження граничного розміру.

Рішенням Конституційного Суду України від 3 червня 2013 р. № Зрп/2013 (далі — Рішення Конституційного Суду України № Зрп/2013) ч. 3, 1, 2, 3 речення ч. 5 ст. 138 Закону № 2453-VI в редакції Закону № 3668-VI визнано такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними).

Ухвалюючи зазначене Рішення, Конституційний Суд України врахував попередні позиції стосовно гарантій незалежності суддів, викладені ним у рішеннях від 20 березня 2002 р. № 5-рп/2002, 1 грудня 2004 р. № 19-рп/2004, 11 жовтня 2005 р. № 8-рп/2005, 22 травня 2008 р. № 10-рп/2008, згідно з якими визначені Конституцією та законами України гарантії незалежності суддів є невід'ємним елементом їх статусу, поширюються на всіх суддів України та є необ-

хідною умовою здійснення правосуддя неупередженим, безстороннім і справедливим судом. Право судді у відставці на пенсійне або щомісячне довічне грошове утримання є гарантією незалежного здійснення правосуддя і незалежності працюючих суддів та дає підстави висувати до суддів високі вимоги, зберігати довіру до їх компетентності й неупередженості. Щомісячне довічне грошове утримання судді спрямоване на забезпечення гідного його статусу життєвого рівня, оскільки суддя обмежений у праві заробляти додаткові матеріальні блага, зокрема обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу. Конституційний принцип незалежності суддів означає, в тому числі, конституційно обумовлений імператив матеріального забезпечення суддів від його скасування чи зниження досягнутого рівня без відповідної компенсації як гарантію недопущення впливу або втручання у здійснення правосуддя.

Конституційний статус судді передбачає достатнє матеріальне забезпечення судді як під час здійснення ним своїх повноважень (суддівська винагорода), так і в майбутньому у зв'язку з досягненням пенсійного віку (пенсія) чи внаслідок припинення повноважень і набуття статусу судді у відставці (щомісячне довічне грошове утримання). Статус судді та його елементи, зокрема матеріальне забезпечення судді після припинення його повноважень, є не особистим привілеєм, а засобом забезпечення незалежності працюючих суддів і надається для гарантування верховенства права та в інтересах осіб, які звертаються до суду та очікують неупередженого правосуддя.

Викладене відповідає положенням Європейської хартії про закон «Про статус суддів» від 10 липня 1998 р., за якими рівень винагороди суддям за виконання ними своїх професійних обов'язків має бути таким, щоб захистити їх від тиску, що може спричинити вплив на їхні рішення або взагалі поведінку суддів і таким чином вплинути на їхню незалежність та неупередженість (п. 6.1); статус забезпечує судді, який досяг передбаченого законом віку для виходу у відставку із посади судді і який здійснював повноваження судді протягом певного строку, право на отримання виплат, рівень яких має бути якомога ближчим до рівня його останньої заробітної плати на посаді судді (п. 6.4).

Як зазначається в Рекомендації СМ/Rec (2010)12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки від 17 листопада 2010 р., «оплата праці суддів повинна відповідати їх професії

та виконуваним обов'язкам, а також бути достатньою, щоб захистити їх від дії стимулів, через які можна впливати на їхні рішення. Мають існувати гарантії збереження належної оплати праці на випадок хвороби, відпустки по догляду за дитиною, а також гарантії виплат у зв'язку з виходом на пенсію, які мають відповідати попередньому рівню оплати їх праці» (п. 54).

У п. 8 Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/2013 визначено, що ч. 3 ст. 138 Закону № 2453-VI у редакції Закону № 3668-VI, яка суперечить Конституції України, не підлягає застосуванню як така, що втратила чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України цього Рішення. Натомість підлягає застосуванню ч. 3

ст. 138 Закону № 2453-VI у редакції до змін, внесених Законом № 3668-VI.

Оскільки за змістом п. 4 Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/2013 воно має преюдиціальне значення при розгляді судами загальної юрисдикції позовів у зв'язку з правовідносинами, що виникли внаслідок дії положень законів України, визнаних неконституційними, то право на одержання щомісячного довічного грошового утримання без обмеження граничного розміру виникає з дня ухвалення Конституційним Судом України цього Рішення. За таких обставин із 3 червня 2013 р. у позивача виникло право на перерахунок призначеного щомісячного грошового довічного утримання.

З огляду на викладене колегія суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України зробила висновок, що суд касаційної інстанції дійшов обґрунтованого висновку про обмеження довічного грошового утримання, яке підлягало виплаті позивачеві за період із 1 грудня 2012 р. до ухвалення Рішення Конституційного Суду України № 3рп/2013 (у разі звернення до суду з відповідним позовом та поновлення строку такого звернення) (постанова Верховного Суду України від 9 червня 2015 р. у справі № 21-472а15).

(Продовження матеріалу буде опубліковано в наступних номерах журналу)

Висновки Верховного Суду України з цивільних справ за II півріччя 2015 р.*

Розділ 1. Висновки Верховного Суду України, викладені в постановках, ухвалених за результатами розгляду заяв про перегляд судового рішення з підстави, передбаченої п. 1 ч. 1 ст. 355 ЦПК України (неоднакове застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права, що спричинило ухвалення різних за змістом судових рішень у подібних правовідносинах)

Підрозділ 1.1. Спори про право власності та інші речові права

1.1.1. Відповідно до ч. 1 ст. 388 ЦК України якщо майно за відплатним договором придбане в особи, яка не мала права його відчужувати, про що набувач не знав і не міг знати (добросовісний набувач), власник має право витребувати це майно від набувача лише у разі, якщо майно:

- 1) було загублене власником або особою, якій він передав майно у володіння;
- 2) було викрадене у власника або особи, якій він передав майно у володіння;
- 3) вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, не з їхньої волі іншим шляхом.

* Відповідно до ч. 1 ст. 360⁷ ЦПК України висновок Верховного Суду України щодо застосування норми права, викладений у його постанові, прийнятій за результатами розгляду справи з підстав, передбачених пунктами 1 і 2 ч. 1 ст. 355 цього Кодексу, є обов'язковим для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права. Висновок щодо застосування норм права, викладений у постанові Верховного Суду України, має враховуватися іншими судами загальної юрисдикції при застосуванні таких норм права. Суд має право відступити від правової позиції, викладеної у висновках Верховного Суду України, з одночасним наведенням відповідних мотивів.

Звертаючись до суду з позовом, позивачка послалась на те, що належний їй на праві власності житловий будинок був відчужений усупереч її волі та зазначила, що договір купівлі-продажу цього будинку є нікчемним, оскільки довіреність на продаж належного їй житлового будинку вона не видавала.

Відповідно до ст. 244 ЦК України представництво, яке ґрунтується на договорі, може здійснюватися за довіреністю. Довіреністю є письмовий документ, що видається однією особою іншій особі для представництва перед третіми особами. Довіреність на вчинення правочину представником може бути надана особою, яку представляють (довірителем), безпосередньо третій особі.

Форма довіреності повинна відповідати формі, в якій відповідно до закону має вчинятися правочин (ст. 245 ЦК України).

Вирішуючи питання про наявність чи відсутність в учасника правочину волевиявлення на його вчинення, суду слід виходити з ретельного дослідження наявних у справі доказів як кожного окремо, так і їх сукупності.

Установивши, що позивачка не мала наміру відчужувати належний їй житловий будинок, повноваженнями щодо його відчуження представника не надіяла, дії останнього не відповідали її волі та що вона не схвалила в подальшому вчинений від її імені правочин, суд апеляційної інстанції дійшов обґрунтованого висновку про те, що належне їй на праві власності майно вибуло поза її волею, а тому спірний житловий будинок підлягає витребуванню в добросовісного набувача на користь позивачки відповідно до ст. 388 ЦК України (*постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 1 липня 2015 р. у справі № 6-619цс15*).

1.1.2. Положення ч. 2 ст. 635 ЦК України містить спеціальну норму, якою передбачено перелік правових наслідків порушення попереднього договору.

Цією нормою встановлено обов'язок сторони, яка необґрунтовано ухиляється від укладення договору, відшкодувати другій стороні збитки, завдані простроченням, якщо інше не встановлено попереднім договором або актами цивільного законодавства.

Припинення зобов'язання з попереднього договору внаслідок неукладення основного договору протягом встановленого попереднім договором строку унеможливорює спонукання до укладення основного договору в судовому порядку, виконання обов'язку в натурі чи виникнення основного договірної зобов'язання як правової підстави для виникнення в набувача права власності на майно.

Положеннями ЦК України й інших актів цивільного законодавства прямо не передбачено такий правовий наслідок невиконання попереднього договору, як відшкодування збитків у спосіб визнання права власності на річ, що мала бути придбана в майбутньому за договором купів-

лі-продажу (*постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 2 вересня 2015 р. у справі № 6-226цс14*).

1.1.3. Відповідно до ч. 3 ст. 388 ЦК України якщо майно було набуто безвідплатно в особи, яка не мала права його відчужувати, власник має право витребувати його від добросовісного набувача в усіх випадках.

Аналіз зазначеної норми дає підстави для висновку про те, що майно, яке вибуло з володіння власника на підставі рішення суду, ухваленого щодо цього майна, але в подальшому скасованого, вважається таким, що вибуло з володіння власника поза його волею. Якщо таке майно було набуто безвідплатно в особи, яка не мала права його відчужувати, то власник має право його витребувати від добросовісного набувача в усіх випадках (*постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 2 вересня 2015 р. у справі № 6-1168цс15*).

1.1.4. Майно, набуто під час спільного проживання особами, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі між собою, є об'єктом їхньої спільної сумісної власності, якщо: 1) майно придбане внаслідок спільної праці таких осіб як сім'ї (при цьому спільною працею осіб слід вважати їхні спільні або індивідуальні трудові зусилля, внаслідок яких вони одержали спільні або особисті доходи, об'єднані в майбутньому для набуття спільного майна, ведення ними спільного господарства, побуту та бюджету); 2) інше не встановлено письмовою угодою між ними.

У зв'язку із цим суду під час вирішення спору щодо поділу майна, набутого сім'єю, слід установити не лише факт спільного проживання сторін у справі, але і обставини придбання спірного майна внаслідок спільної праці (*постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 23 вересня 2015 р. у справі № 6-1026цс15*).

1.1.5. Згідно з положеннями ст. 19, ч. 2 ст. 22 ЗК України багаторічні насадження — це різновид сільськогосподарських угідь, що належать до земель сільськогосподарського призначення.

Відповідно до ч. 2 ст. 79 ЗК України (у редакції, чинній на час отримання державного акта) право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (ґрунтовий) шар, а також на водні об'єкти, ліси і багаторічні насадження, які на ній знаходяться.

Згідно із ч. 3 ст. 373 ЦК України право власності на земельну ділянку поширюється на поверхневий (ґрунтовий) шар у межах цієї ділянки, на водні об'єкти, ліси, багаторічні насадження,

які на ній знаходяться, а також на простір, що є над і під поверхнею ділянки, висотою та глибиною, які необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд (*постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 4 листопада 2015 р. у справі № 6-911цс15*).

1.1.6. Витребування майна шляхом виндикації застосовується до відносин речово-правового характеру, зокрема якщо між власником і володільцем майна немає договірних відносин і майно перебуває у володільця не на підставі укладеного з власником договору.

Згідно зі ст. 388 ЦК України якщо майно за відплатним договором придбане в особи, яка не мала право його відчужувати, про що набувач не знав і не міг знати, власник має право витребувати це майно від набувача у разі, якщо майно вибуло з володіння власника не з його волі іншим шляхом.

Відповідно до ст. 876 ЦК України власником об'єкта будівництва або результату інших будівельних робіт є замовник, якщо інше не передбачено договором.

Згідно зі ст. 331 ЦК України право власності на новостворене майно та об'єкти незавершеного будівництва реєструється органом, що здійснює державну реєстрацію права на нерухоме майно на підставі документів, що підтверджують право власності або користування земельною ділянкою для створення об'єкта нерухомого майна.

Системний аналіз правових норм дає можливість зробити висновок про те, що застосування ст. 876 ЦК України щодо визначення замовника власником об'єкта будівництва можливе лише у взаємозв'язку зі ст. 331 ЦК України, а саме за наявності такої обов'язкової умови, як право власності або право користування земельною ділянкою, на якій знаходиться нерухоме майно. В інших випадках відповідно до ст. 376 ЦК України таке будівництво та нерухоме майно вважається самочинним будівництвом, а особа, яка його здійснила, не набуває права власності на нього (*постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 4 листопада 2015 р. у справі № 6-1920цс15*).

1.1.7. Відповідно до ч. 1 ст. 563 Цивільного кодексу Української РСР 1963 р. (далі — ЦК УРСР) у редакції, що була чинною на момент виникнення спірних правовідносин, у разі смерті члена колгоспного двору спадкоємство в майні двору не відкривається.

Згідно із ч. 1 ст. 120, ст. 123 ЦК УРСР (у редакції, що була чинною на час виникнення спір-

них правовідносин) майно колгоспного двору належить його членам на праві сумісної власності. Розмір частки члена двору встановлюється виходячи з рівності часток усіх членів двору, включаючи неповнолітніх і непрацездатних.

Відповідно до роз'яснень, викладених у п. 6 постанови Пленуму Верховного Суду України від 22 грудня 1995 р. № 20 «Про судову практику у справах за позовами про захист права приватної власності», спори щодо майна колишнього колгоспного двору, яке було придбане до 15 квітня 1991 р., мають вирішуватися за нормами, що регулювали власність цього двору, а саме:

а) право власності на майно, яке належало колгоспному двору і збереглося після припинення його існування, мають ті члени двору, які до 15 квітня 1991 р. не втратили права на частку в його майні. Такими, що втратили це право, вважаються працездатні члени двору, які не менше трьох років підряд до цієї дати не брали участі своєю працею і коштами у веденні спільного господарства двору (в цей строк не включається час перебування на дійсній строковій військовій службі, навчання в учбовому закладі, хвороба);

б) розмір частки члена двору визначається виходячи з рівності часток усіх його членів, включаючи неповнолітніх та непрацездатних. Частку працездатного члена двору може бути зменшено або відмовлено у її виділенні при недовгочасному його перебуванні у складі двору або незначній участі працею чи коштами в господарстві двору. Особам, які вибули з членів двору, але не втратили права на частку в його майні, вона визначається виходячи з того майна двору, яке було на час їх вибуття і яке збереглося.

Порядок ведення погосподарського обліку в сільських Радах визначався Вказівками по веденню книг погосподарського обліку в сільських Радах народних депутатів, затвердженими наказом Центрального статистичного управління СРСР від 13 квітня 1979 р. № 112/5, а згодом — аналогічними Вказівками по веденню погосподарського обліку в сільських Радах народних депутатів, затвердженими Центральним статистичним управлінням СРСР 12 травня 1985 р. за № 5-24/26, та Вказівками по веденню погосподарського обліку в сільських Радах народних депутатів, затвердженими постановою Державного комітету статистики СРСР від 25 травня 1990 р. № 69.

Згідно зі змістом цих Вказівок суспільна група господарства визначалась залежно від роду занять голови господарства (сім'ї). Особи,

які працювали в колгоспі, але не були членами колгоспу, належали до суспільної групи робітників або службовців залежно від займаної посади.

Отже, застосування судами норм статей 120, 123 ЦК УРСР без належного з'ясування питання про правильність віднесення будинку до суспільної групи господарства (колгоспного двору) є помилковим.

Крім того, вирішення питання, який саме земельний кодекс (Земельний кодекс Української РСР 1970 р. у редакції, чинній станом на день смерті спадкодавця, чи Земельний кодекс України 1990 р. у редакції, чинній станом на 15 квітня 1991 р.) слід застосовувати до спірних правовідносин, залежить від установлення судом дати набуття права на спірний будинок, що в свою чергу залежить від правильності зарахування господарства до відповідної суспільної групи (*постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 18 листопада 2015 р. у справі № 6-350цс15*).

1.1.8. За правилами ст. 392 ЦК України позов про визнання права власності може бути пред'явлено, по-перше, якщо особа є власником майна, але її право оспорується або не визнається іншою особою; по-друге, якщо особа втратила документ, який засвідчує його право власності.

Статтею 328 ЦК України передбачено, що право власності набувається на підставах, що не заборонені законом, зокрема із правочинів. Право власності вважається набутим правомірно, якщо інше прямо не впливає із закону або незаконність набуття права власності не встановлена судом.

Ураховуючи те, що відповідно до ст. 328 ЦК України набуття права власності — це певний юридичний склад, з яким закон пов'язує виникнення в особи суб'єктивного права власності на певні об'єкти, суд при застосуванні цієї норми повинен встановити, з яких саме передбачених законом підстав і у який передбачений законом спосіб позивач набув право власності на спірний об'єкт та чи підлягає це право захисту в порядку, передбаченому ст. 392 ЦК України (*постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 18 листопада 2015 р. у справі № 6-1858цс15*).

1.1.9. Відповідно до ст. 14 ЦПК України при набранні судовим рішенням законної сили воно є обов'язковим до виконання на всій території України, а державна виконавча служба як єдиний орган примусового виконання судо-

вих рішень зобов'язана вжити всіх необхідних заходів для його виконання.

У ч. 1 ст. 36 Закону України від 21 квітня 1999 р. № 606-XIV «Про виконавче провадження» зазначено, що за наявності обставин, що ускладнюють виконання рішення або роблять його неможливим, державний виконавець за власною ініціативою чи за заявою сторін, а також самі сторони мають право звернутися до суду, який видав виконавчий документ, із заявою про відстрочку або розстрочку виконання, а також про встановлення або зміну способу і порядку виконання. Таку ж норму містить і ст. 373 ЦПК України.

Поняття «спосіб і порядок виконання судового рішення» має спеціальне значення, яке розраховане на виконавче провадження, і означає визначену судовим рішенням послідовність і зміст вчинення виконавчих дій державним виконавцем. Спосіб виконання судового рішення — це спосіб реалізації та здійснення способу захисту, встановленого у ст. 16 ЦК України. Під зміною способу виконання рішення суду слід розуміти визначення судом нових заходів для реалізації рішення в разі неможливості його виконання у спосіб, раніше встановлений.

Задовольняючи заяву про зміну способу виконання судового рішення з повернення майна (відновлення становища, яке існувало до порушення — п. 4 ч. 2 ст. 16 ЦК України) на стягнення його вартості (відшкодування майнової шкоди — п. 8 ч. 2 ст. 16 ЦК України), суди фактично змінюють рішення суду по суті та самостійно змінюють спосіб захисту, передбачений ст. 16 ЦК України (*постанова судових палат у цивільних та господарських справах Верховного Суду України від 25 листопада 2015 р. у справі № 6-1829цс15*).

1.1.10. Згідно із ч. 1 ст. 376 ЦК України самочинне будівництво визначається через сукупність ознак, що виступають умовами або підставами, за наявності яких об'єкт нерухомості вважається самочинним будівництвом, а саме, якщо: 1) він збудований або будується на земельній ділянці, що не була відведена в установленому порядку для цієї мети; 2) його збудовано без відповідного документа чи належно затвердженого проекту; 3) він збудований з істотними порушеннями будівельних норм і правил.

Наявність хоча б однієї із трьох зазначених у ч. 1 ст. 376 ЦК України ознак свідчить про те, що об'єкт нерухомості є самочинним.

Водночас згідно із ч. 3 ст. 376 ЦК України право власності на самочинно збудоване нерухоме

майно може бути за рішенням суду визнане за особою, яка здійснила самочинне будівництво на земельній ділянці, що не була їй відведена для цієї мети, за умови надання земельної ділянки у встановленому порядку особі під уже збудоване нерухоме майно.

Якщо власник (користувач) земельної ділянки заперечує проти визнання права власності на нерухоме майно за особою, яка здійснила (здійснює) самочинне будівництво на його земельній ділянці, або якщо це порушує права інших осіб, майно підлягає знесенню особою, яка здійснила (здійснює) самочинне будівництво, або за її рахунок (ч. 4 ст. 376 ЦК України).

З контексту частин 3, 4 ст. 376 ЦК України випливає, що ч. 3 цієї статті застосовується не лише до випадків порушення вимог законодавства щодо цільового призначення земель, а й до випадків, коли такого порушення немає, але особа здійснює будівництво на земельній ділянці, яка їй не належить.

Аналіз положень ч. 3 ст. 376 ЦК України дає підстави для висновку про те, що право власності на самочинно збудоване нерухоме майно може бути визнане за особою, яка здійснила самочинне будівництво на земельній ділянці, що не була їй відведена для цієї мети, за умови надання земельної ділянки забудовнику власником та користувачем, якщо такий є та не являється забудовником. Ця умова є єдиною для визнання права власності на самочинно збудований об'єкт нерухомості за такою особою на підставі рішення суду.

При цьому слід ураховувати положення ч. 1 ст. 376 ЦК України, а саме: наявність в особи, що здійснила будівництво, відповідного документа та належно затвердженого проекту, а також відсутність істотних порушень будівельних норм і правил у збудованому об'єкті нерухомості (*постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 2 грудня 2015 р. у справі № 6-1328цс15*).

1.1.11. Майнові права на об'єкт незавершеного будівництва належать до предмета іпотеки згідно із Законом України від 25 грудня 2008 р. № 800-VI «Про запобігання впливу світової фінансової кризи на розвиток будівельної галузі та житлового будівництва», яким були внесені зміни до законодавчих актів України, у тому числі й до Закону України від 5 червня 2003 р. № 898-IV «Про іпотеку» (далі — Закон № 898-IV).

У справі, яка переглядалася, спірні договори іпотеки майнових прав на не закінчені будівництвом квартири були укладені 1, 2 та 16 липня

2008 р., отже ці договори були укладені з порушенням вимог Закону № 898-IV (у редакції, яка була чинною на час укладення цих договорів), у зв'язку з чим відповідні пункти указаних договорів підлягають визнанню недійсними.

За правилами ст. 392 ЦК України позов про визнання права власності може бути пред'явлено, по-перше, якщо особа є власником майна, але її право оспорується або не визнається іншою особою; по-друге, якщо особа втратила документ, який засвідчує його право власності.

У справі, яка переглядалася, за змістом договору купівлі-продажу майнових прав позивачка отримала лише право на набуття права власності, а не саме право власності на нерухоме майно. Отже, підстав для визнання за нею майнових прав на об'єкт інвестування на підставі статей 331, 392 ЦК України не було (*постанови Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 2 грудня 2015 р. у справах №№ 6-1502цс15, 6-1732цс15*).

1.1.12. Видача довіреності на володіння, користування та розпорядження транспортним засобом без належного укладення договору купівлі-продажу цього транспортного засобу не вважається укладеним відповідно до закону договором та не є підставою для набуття права власності на транспортний засіб особою, яка цю довіреність отримала (*постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 16 грудня 2015 р. у справі № 6-688цс15*).

1.1.13. Нормами цивільного законодавства передбачені засади захисту права власності.

Зокрема ст. 387 ЦК України надає власнику право витребувати майно із чужого незаконного володіння. Якщо є підстави, передбачені ст. 388 зазначеного Кодексу, які дають право витребувати майно у добросовісного набувача, захист прав особи, яка вважає себе власником майна, можливий шляхом задоволення ввіндикаційного позову.

Виходячи з положень зазначених статей право витребувати майно із чужого незаконного володіння має лише власник цього майна.

При розгляді такого спору суду слід встановити дійсного власника майна, для чого необхідно дослідити всі докази, якими сторони обґрунтують свої вимоги і заперечення, з урахуванням рівності прав сторін щодо надання доказів та їх дослідження, при цьому суди не повинні надавати перевагу одним доказам над іншими (*постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 23 грудня 2015 р. у справі № 6-327цс15*).

Підрозділ 1.2. Спори щодо визнання правочину недійсним

1.2.1. Частиною 3 ст. 17 Закону України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III «Про охорону дитинства» (далі — Закон № 2402-III) передбачено, що батьки або особи, які їх замінюють, не мають права без дозволу органів опіки і піклування, наданого відповідно до закону, укладати договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та/або державній реєстрації, відмовлятися від належних дитині майнових прав, здійснювати поділ, обмін, відчуження житла, зобов'язуватися від імені дитини порукою, видавати письмові зобов'язання.

Батьки малолітньої дитини не мають права без дозволу органу опіки та піклування вчиняти правочини щодо її майнових прав, у тому числі й відмовлятися від майнових прав дитини (п. 3 ч. 2 ст. 177 СК України).

У ст. 12 Закону України від 2 червня 2005 р. № 2623-IV «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» (далі — Закон № 2623-IV) зазначено, що держава охороняє і захищає права та інтереси дітей при вчиненні правочинів щодо нерухомого майна. Зменшення або обмеження таких прав та інтересів є неприпустимим.

Відповідно до ч. 1 ст. 215 ЦК України підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені частинами 1—3, 5, 6 ст. 203 цього Кодексу.

Згідно із ч. 6 ст. 203 ЦК України правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей.

Укладення батьками правочинів, предметом яких є житлові приміщення, право користування якими мають малолітні або неповнолітні діти, без попередньої згоди органу опіки та піклування є підставою для визнання цих правочинів недійсними, як передбачено статтями 203, 215 ЦК України (*постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 9 вересня 2015 р. у справі № 6-405цс15*).

1.2.2. За змістом статей 203, 215 ЦК України підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною вимог, які встановлені частинами 1—3, 5, 6 ст. 203 цього Кодексу. Кожна із цих вимог є самостійною підставою недійсності правочину.

Право продажу товару, крім випадків примусового продажу та інших випадків, встановлених законом, належить власнику товару (ст. 658 ЦК України).

Від імені та в інтересах держави Україна право власності здійснюють відповідно органи державної влади. Управління майном, що є у державній власності, здійснюється державними органами, а у випадках, передбачених законом, може здійснюватися іншими суб'єктами (ст. 326 ЦК України).

На час виникнення спірних правовідносин механізм та способи відчуження об'єктів державної власності визначались Законом України від 21 вересня 2006 р. № 185-V «Про управління об'єктами державної власності» та Порядком відчуження об'єктів державної власності, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 червня 2007 р. № 803.

За положеннями ст. 244 ЦК України представництво, яке ґрунтується на договорі, може здійснюватися за довіреністю. Представництво за довіреністю може ґрунтуватися на акті органу юридичної особи. Довіреністю є письмовий документ, що видається однією особою іншій особі для представництва перед третіми особами. Довіреність на вчинення правочину представником може бути надана особою, яку представляють (довірителем), безпосередньо третій особі.

Представництво за довіреністю припиняється у разі:

- 1) закінчення строку довіреності;
- 2) скасування довіреності особою, яка її видала;
- 3) відмови представника від вчинення дій, що були визначені довіреністю;
- 4) припинення юридичної особи, яка видала довіреність;
- 5) припинення юридичної особи, якій видана довіреність (ст. 248 ЦК України).

Згідно зі ст. 261 ЦК України перебіг позовної давності починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила.

Звертаючись до суду із заявою про захист прав громадян та державних інтересів, прокуратура реалізує конституційну функцію представництва інтересів громадянина або держави в суді.

Установивши, що відчуження об'єктів державної власності на час укладення спірного договору купівлі-продажу повинне було здійснюватися на підставі зазначеного вище Порядку (у редакції, яка була чинною на час виникнення спірних правовідносин), суд апеляційної інстанції, з висновками якого погодився касаційний суд, дійшов обґрунтованих висновків про те, що

відчуження спірного приміщення магазину, що є об'єктом державної власності, відбулося з порушенням вимог указанного Порядку, зокрема без згоди та/або погодження на відчуження майна суб'єкта управління та Фонду державного майна; що спірний договір купівлі-продажу був укладений від імені концерну особою, яка не мала повноважень на вчинення дій щодо відчуження державного нерухомого майна, закріпленого на праві господарського відання за цим концерном, оскільки довіреність, що видана раніше Міністром оборони України, була на той час визнана недійсною та відкликана окремим дорученням Міністра оборони України, та про те, що прокурор звернувся з позовом до суду в інтересах держави в особі Міністерства оборони України в межах установленної ст. 261 ЦК України позовної давності, а тому укладений сторонами договір у силу положень статей 215, 216 ЦК України підлягає визнанню недійсним (*постанова судових палат у цивільних та господарських справах Верховного Суду України від 16 вересня 2015 р. у справі № 6-101цс15*).

1.2.3. Аналіз положень статей 17, 18 Закону № 2402-III та ст. 12 Закону № 2623-IV дає підстави для висновку про те, що одним із пріоритетних завдань органу опіки та піклування є охорона та захист прав неповнолітніх дітей. Для реалізації зазначеного завдання органи опіки та піклування повинні перевіряти, чи не порушуються права неповнолітніх дітей під час вчинення правочинів щодо нерухомого майна, право власності на яке або право користування яким мають діти, та надавати дозвіл на вчинення таких правочинів.

У разі вчинення правочину стосовно нерухомого майна (договір іпотеки), право власності на яке або право користування яким мають діти, попередня згода органу опіки та піклування є обов'язковою (*постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 16 вересня 2015 р. № 6-392цс15*).

1.2.4. Згідно зі ст. 177 СК України та ст. 17 Закону № 2402-III батьки не мають права без дозволу органу опіки та піклування укласти договір, який підлягає нотаріальному посвідченню або державній реєстрації, відмовлятися від належних дитині майнових прав, здійснювати розподіл, обмін, відчуження житла, зобов'язуватись від імені дитини поручкою, видавати письмові зобов'язання.

При укладенні договорів іпотеки щодо нерухомого майна, право власності або право користування яким мають малолітні діти, обов'язковою є наявність дозволу органів опіки та піклування.

Відповідно до ст. 29 ЦК України місце проживання дитини визначається за місцем проживання батьків.

Місцем проживання неповнолітньої чи малолітньої особи є фактичне місце проживання її батьків або одного з них, з ким вона фактично проживає. Однак місце проживання за фактичним місцем проживання батьків не є безумовним, якщо судом буде встановлено інше постійне місце проживання дитини.

Якщо власник майна є одночасно законним представником неповнолітньої або малолітньої особи та укладає правочини, які впливають на права дитини, він повинен діяти добросовісно та в інтересах дитини, а інша сторона договору має право очікувати від нього таких дій.

Неправдиве повідомлення батьками, які є одночасно законними представниками неповнолітньої, малолітньої особи, про відсутність прав дитини на майно, яке передається в іпотеку, не може бути підставою для визнання іпотеки недійсною за позовом батьків, які зловживали своїм правом законного представника дитини, а може спричинити інші наслідки, передбачені законодавством та які застосовуються органами опіки та піклування (*постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 30 вересня 2015 р. у справі № 6-384цс15*).

1.2.5. Відповідно до ч. 5 ст. 11 ЦК України цивільні права та обов'язки можуть виникати з рішення суду лише у випадках, встановлених актами цивільного законодавства. Можливість виникнення права власності за рішенням суду передбачено лише у статтях 335 та 376 ЦК України. В усіх інших випадках право власності набувається з інших не заборонених законом підстав, зокрема із правочинів (ч. 1. ст. 328 ЦК України).

Стаття 392 ЦК України, у якій йдеться про визнання права власності, не породжує, а підтверджує наявне в позивача право власності, набуте раніше на законних підставах, у тому випадку, якщо відповідач не визнає, заперечує або оспорує наявне в позивача право власності, а також у разі втрати позивачем документа, який посвідчує його право власності.

Відповідно до ст. 578 ЦК України та ст. 6 Закону України від 5 червня 2003 р. № 898-IV «Про іпотеку» майно, що є у спільній власності, може бути передане у заставу (іпотеку) лише за згодою усіх співвласників.

Така згода є одностороннім правочином. Згідно із ч. 1 ст. 219 ЦК України у разі недодержан-

ня вимоги закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину такий правочин є нікчемним.

Відсутність такої згоди сама по собі не може бути підставою для визнання договору, укладеного одним із подружжя без згоди другого з подружжя, недійсним.

Так, п. 6 ст. 3 ЦК України до засад цивільного законодавства віднесено, серед іншого, добросовісність.

Відповідно до ч. 2 ст. 369 ЦК України та ч. 2 ст. 65 СК України при укладенні одним із подружжя договору щодо розпорядження спільним майном вважається, що він діє за згодою другого з подружжя.

Аналіз зазначених норм закону у їх взаємозв'язку дає підстави для висновку про те, що укладення одним із подружжя договору щодо розпорядження спільним майном без згоди другого з подружжя може бути підставою для визнання такого договору недійсним лише в тому разі, якщо судом буде встановлено, що той з подружжя, який уклав договір щодо спільного майна, та третя особа-контрагент за таким договором діяли недобросовісно, зокрема, що третя особа знала чи за обставинами справи не могла не знати про те, що майно належить подружжю на праві спільної сумісної власності, і що той з подружжя, який уклав договір, не отримав згоди на це другого з подружжя (*постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 7 жовтня 2015 р. у справі № 6-1622цс15*).

1.2.6. Виходячи зі змісту статей 203, 717 ЦК України договір дарування вважається укладеним, якщо сторони мають повне уявлення не лише про предмет договору, а й досягли згоди щодо всіх його істотних умов. Договір, що встановлює обов'язок обдаровуваного вчинити на користь дарувальника будь-яку дію майнового або немайнового характеру, не є договором дарування, правовою метою якого є передача власником свого майна у власність іншої особи без отримання винагороди.

Якщо особа, яка вчинила правочин, помилилася щодо обставин, які мають істотне значення, такий правочин може бути визнаний судом недійсним. Істотне значення має помилка щодо природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням. Помилка щодо мотивів правочину не має істотного значення, крім випадків, встановлених законом (ч. 1 ст. 229 ЦК України).

Сам по собі факт прочитання сторонами тексту оспорюваного договору дарування та роз'яснення нотаріусом суті договору не може бути підставою для відмови в задоволенні позову про визнання цього договору недійсним.

Вирішуючи питання про наявність чи відсутність помилки — неправильного сприйняття позивачем фактичних обставин правочину, що вплинуло на волевиявлення особи під час укладення договору дарування замість договору довічного утримання, суду необхідно встановити: вік позивача, його стан здоров'я та потребу у зв'язку із цим у догляді й сторонній допомозі; наявність у позивача спірного житла як єдиного; відсутність фактичної передачі спірного нерухомого майна за оспорюваним договором дарування дарувальником обдаровуваному та продовження позивачем проживати в спірній квартирі після укладення договору дарування, тощо. Лише в разі встановлення цих обставин норми ч. 1 ст. 229 та статей 203 і 717 ЦК України у сукупності вважаються правильно застосованими (*постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 21 жовтня 2015 р. у справі № 6-202цс15*).

1.2.7. Згідно із ч. 1 ст. 74 СК України якщо жінка та чоловік проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі, майно, набуте ними за час спільного проживання, належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено письмовим договором між ними.

Відповідно до ст. 578 ЦК України та ст. 6 Закону України від 5 червня 2003 р. № 898-IV «Про іпотеку» майно, що є у спільній власності, може бути передане у заставу (іпотеку) лише за згодою усіх співвласників.

Відповідно до ч. 5 ст. 11 ЦК України цивільні права та обов'язки можуть виникати з рішення суду лише у випадках, встановлених актами цивільного законодавства. Можливість виникнення права власності за рішенням суду передбачено лише у статтях 335 та 376 ЦК України. У всіх інших випадках право власності набувається з інших, не заборонених законом підстав, зокрема із правочинів (ч. 1 ст. 328 ЦК України). Стаття 392 ЦК України, у якій йдеться про визнання права власності, не породжує, а підтверджує наявне в позивача право власності, набуте раніше на законних підставах, у тому випадку, якщо відповідач не визнає, заперечує або оспорує наявне в позивача право власності, а також у разі втрати позивачем документа, який посвідчує його право власності.

У справі, яка переглядалася, на момент укладення спірного договору іпотеки єдиним власником нерухомого майна — предмета іпотеки — був іпотекодавець, а тому для укладення договору іпотеки не потребувалося згоди відповідачки.

Разом з тим відсутність такої згоди сама по собі не може бути підставою для визнання договору, укладеного одним із подружжя без згоди другого з подружжя, недійсним.

Укладення одним із подружжя договору щодо розпорядження спільним майном без згоди другого з подружжя може бути підставою для визнання такого договору недійсним лише в тому разі, якщо судом буде встановлено, що той з подружжя, який уклав договір щодо спільного майна, та третя особа-контрагент за таким договором діяли недобросовісно, зокрема, що третя особа знала чи за обставинами справи не могла не знати про те, що майно належить подружжю на праві спільної сумісної власності, і що той з подружжя, який уклав договір, не отримав згоди на це другого з подружжя.

Ураховуючи те, що на час укладення спірного договору іпотеки банк не знав і не міг знати про те, що спірне нерухоме майно (предмет іпотеки) належить подружжю на праві спільної сумісної власності і що один із подружжя не надав другому із подружжя згоди на укладення цього договору, крім того, судом у визнанні вказаного договору іпотеки недійсним із цих мотивів відмовлено, правових підстав для відмови в задоволенні позовних вимог банку про звернення стягнення на предмет іпотеки немає (*постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 21 жовтня 2015 р. у справі № 6-1568цс15*).

1.2.8. Законом України від 3 лютого 2011 р. № 2983-VI «Про внесення змін до статті 6 Закону України «Про третейські суди» щодо підвідомчості справ у сфері захисту прав споживачів третейським судам» ч. 1 ст. 6 Закону України від 11 травня 2004 р. № 1701-IV «Про третейські суди» (далі — Закон № 1701-IV) доповнено п. 14, згідно з яким третейські суди не можуть розглядати справи у спорах щодо захисту прав споживачів, у тому числі споживачів послуг банку (кредитної спілки). Зазначений Закон набрав чинності 12 березня 2011 р.

Наведене дає підстави для висновку про те, що положення п. 14 ч. 1 ст. 6 Закону № 1701-IV, які містять заборону на розгляд третейськими судами справ у спорах щодо захисту прав споживачів, у тому числі споживачів послуг банку (кредитної установи), поширюються на право-

відносини з питань виконання, зміни, розірвання договору споживчого кредиту.

Суди дійшли помилкового висновку про те, що заборона на розгляд третейськими судами справ у спорах щодо захисту прав споживачів не поширюється на спори про захист прав банківських установ, тобто спори, в яких позивачем є банківська установа, а відповідачем — споживач (*постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 4 листопада 2015 р. у справі № 6-2074цс15*).

1.2.9. Відповідно до ст. 717 ЦК України за договором дарування одна сторона (дарувальник) передає або зобов'язується передати в майбутньому другій стороні (обдаровуваному) безоплатно майно (дарунок) у власність.

Виходячи зі змісту статей 203, 717 ЦК України договір дарування вважається укладеним, якщо сторони мають повну уяву не лише про предмет договору, а й досягли згоди про всі його істотні умови.

Договір, що встановлює обов'язок обдаровуваного вчинити на користь дарувальника будь-яку дію майнового або немайнового характеру, не є договором дарування, правовою метою якого є передача власником свого майна у власність іншої особи без отримання взаємної винагороди.

При вирішенні справи судам необхідно встановити: чи продовжує проживати позивач у спірному будинку, чи відбулася фактична передача будинку згідно з умовами договору дарування (зокрема передача ключів), чи здійснює позивачка особисто оплату комунальних послуг. З'ясування зазначених обставин та їх належна оцінка мають значення для вирішення питання про те, чи дійсно позивач мала на меті безоплатну передачу відповідачу свого будинку у власність на протипагу її тверджень про те, що спірний будинок є її єдиним місцем проживання (*постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 11 листопада 2015 р. у справі № 6-1124цс15*).

1.2.10. За змістом статей 11, 18 Закону України від 12 травня 1991 р. № 1023-XII «Про захист прав споживачів» (далі — Закон № 1023-XII) до договорів зі споживачами про надання споживчого кредиту застосовуються положення цього Закону про несправедливі умови в договорах, зокрема про встановлення обов'язкових для споживача умов, з якими він не мав реальної можливості ознайомитися перед укладенням договору; надання продавцю (виконавцю, виробнику) права в односторонньому порядку змінювати умови договору на власний розсуд або на підставах, не зазначе-

них у договорі; передбачення зміни в будь-яких витратах за договором, крім відсоткової ставки. Продавець (виконавець, виробник) не повинен включати в договори зі споживачем умови, які є несправедливими. Умови договору є несправедливими, якщо всупереч принципу добросовісності його наслідком є істотний дисбаланс договірних прав та обов'язків на шкоду споживача. Якщо положення договору визнано несправедливим, включаючи ціну договору, таке положення може бути змінено або визнано недійсним. Положення, що було визнане недійсним, вважається таким з моменту укладення договору.

Закон № 1023-ХІІ застосовується до спорів, які виникли з кредитних правовідносин, лише в тому разі, якщо підставою позову є порушення порядку надання споживачеві інформації про умови отримання кредиту, типові процентні ставки, валютні знижки тощо, які передують укладенню договору.

У справі, яка переглядалася, суди встановили, що спірний кредитний договір підписаний сторонами, які досягли згоди з усіх істотних умов договору, мали необхідний обсяг цивільної дієздатності, а їх волевиявлення було вільним і відповідало їхній внутрішній волі; позивачка на момент укладення договору не заявляла додаткових вимог щодо умов спірного договору та в подальшому виконувала його умови; відповідач надав позивачці документи, які передували укладенню кредитного договору, у тому числі й щодо сукупної вартості кредиту, реальної процентної ставки; у додатках до кредитного договору «Загальна вартість кредиту» та «Графік погашення кредиту», які підписані позивачкою, міститься повна інформація стосовно умов кредитування (*постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 2 грудня 2015 р. у справі № 6-1341цс15*).

1.2.11. Виходячи зі змісту статей 203, 717 ЦК України договір дарування вважається укладеним, якщо сторони мають повне уявлення не лише про предмет договору, а й досягли згоди щодо всіх його істотних умов.

Договір, що встановлює обов'язок обдарованого вчинити на користь дарувальника будь-яку дію майнового або немайнового характеру, не вважається договором дарування, правовою метою якого є передача власником свого майна у власність іншої особи без отримання взаємної винагороди.

У справі, рішення в якій переглядалося, суди залишили поза увагою доводи позивача щодо відсутності у нього волевиявлення на безоплатну

передачу у власність відповідачки належної йому частини будинку, оскільки він є особою пенсійного віку, тяжко захворів і потребував допомоги, а відповідачка запропонувала йому свою допомогу за умови переоформлення на неї частини його будинку. Укладаючи спірний договір, позивач помилявся щодо правової природи правочину, прав та обов'язків, які виникнуть після його укладення між ним і відповідачкою.

Не з'ясувавши усіх обставин, що передували укладенню спірного договору дарування, та залишивши поза увагою доводи позивача, якими він обґрунтовував свої позовні вимоги, суди дійшли передчасного висновку про відсутність підстав застосування до спірних правовідносин положень статей 203, 229 ЦК України (*постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 2 грудня 2015 р. у справі № 6-2087цс15*).

1.2.12. Відповідно до частин 1, 2 ст. 215 ЦК України підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені частинами 1—3, 5, 6 ст. 203 цього Кодексу.

Недійсним є правочин, якщо його недійсність встановлена законом (нікчемний правочин). У цьому разі визнання такого правочину недійсним судом не вимагається.

Стаття 18 Закону № 1023-ХІІ містить самостійні підстави визнання договору (чи його умов) недійсним.

Так, за змістом ч. 5 цієї норми у разі визнання окремого положення договору, включаючи ціну договору, несправедливим, може бути визнано недійсним або змінено саме це положення, а не сам договір.

Тільки у разі коли зміна окремих положень або визнання їх недійсними зумовлює зміну інших положень договору, на вимогу споживача такі положення підлягають зміні, або договір може бути визнаний недійсним у цілому (ч. 6 ст. 18 Закону № 1023-ХІІ).

Визначення поняття «несправедливі умови договору» закріплено в ч. 2 ст. 18 цього Закону — умови договору є несправедливими, якщо всупереч принципу добросовісності його наслідком є істотний дисбаланс договірних прав та обов'язків на шкоду споживачу.

Аналіз положень ст. 18 Закону № 1023-ХІІ дає підстави для висновку про те, що для кваліфікації умов договору несправедливими, необхідна наявність одночасно таких ознак: по-перше, умови договору порушують принцип добросовісності (п. 6 ч. 1 ст. 3, ч. 3 ст. 509 ЦК України); по-друге, умови договору призводять до істотно-

го дисбалансу договірних прав та обов'язків сторін; по-третє, умови договору завдають шкоди споживачеві.

Несправедливими є, зокрема, умови договору про: виключення або обмеження прав споживача стосовно продавця (виконавця, виробника) або третьої особи у разі повного або часткового невиконання чи неналежного виконання продавцем (виконавцем, виробником) договірних зобов'язань, включаючи умови про взаємозалік, зобов'язання споживача з оплати та його вимог у разі порушення договору з боку продавця (виконавця, виробника); встановлення жорстких обов'язків споживача, тоді як надання послуги обумовлене лише власним розсудом виконавця (пункти 2, 3 ч. 3 ст. 18 Закону № 1023-ХІІ); надання можливості продавцю (виконавцю, виробнику) не повертати кошти на оплату, здійснену споживачем, у разі відмови споживача укласти або виконати договір, без встановлення права споживача на одержання відповідної компенсації від продавця (виконавця, виробника) у зв'язку з розірвання або невиконанням ним договору (п. 4 ч. 3 ст. 18 Закону № 1023-ХІІ).

За змістом ст. 808 ЦК України якщо відповідно до договору непрямого лізингу вибір продавця (постачальника) предмета договору лізингу був здійснений лізингоодержувачем, продавець (постачальник) несе відповідальність перед лізингоодержувачем за порушення зобов'язання щодо якості, комплектності, справності предмета договору лізингу, його доставки, монтажу, запуску в експлуатацію, тощо. Якщо вибір продавця (постачальника) предмета договору лізингу був здійснений лізингодавцем, продавець та лізингодавець несуть перед лізингоодежувачем солідарну відповідальність за зобов'язанням щодо продажу (поставки) предмета договору лізингу.

Крім того, згідно з п. 4 ч. 1 ст. 34 Закону України від 12 липня 2001 р. № 2664-ІІІ «Про фі-

нансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» (далі — Закон № 2664-ІІІ) діяльність з надання будь-яких фінансових послуг, що передбачають пряме або опосередковане залучення фінансових активів від фізичних осіб може здійснюватись лише фінансовими установами після отримання відповідної ліцензії.

Послуга з адміністрування фінансових активів для придбання товарів у групах є фінансовою послугою (п. 11¹ ст. 4 Закону № 2664-ІІІ).

Згідно з ч. 1 ст. 227 ЦК України правочин юридичної особи, вчинений нею без відповідного дозволу (ліцензії), може бути визнаний судом недійсним.

Відповідно до ч. 2 ст. 806 ЦК України до договору лізингу застосовуються загальні положення про найм (оренду) з урахуванням особливостей, встановлених цим параграфом та законом. До відносин, пов'язаних з лізингом, застосовуються загальні положення про купівлю-продаж та положення про договір поставки, якщо інше не встановлено законом.

Виходячи з аналізу норм чинного законодавства договір лізингу за своєю правовою природою є змішаним договором, оскільки містить елементи договорів оренди (найму) та купівлі-продажу транспортного засобу, що впливає зі змісту договору відповідно до ст. 628 ЦК України.

Згідно зі ст. 799 ЦК України договір найму транспортного засобу укладається у письмовій формі; договір найму транспортного засобу за участю фізичної особи підлягає нотаріальному посвідченню.

Відповідно до ч. 1 ст. 220 ЦК України у разі недодержання сторонами вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору такий договір є нікчемним (*постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 16 грудня 2015 р. у справі № 6-2766цс15*).

Підрозділ 1.3. Спори щодо відшкодування майнової та/або моральної шкоди

1.3.1. Якщо виробнича травма мала місце до 1 січня 2004 р. (набрання чинності ЦК України), а смерть фізичної особи настала після зазначеної дати, за наявності причинного зв'язку з виробничою травмою до правовідносин про відшкодування моральної шкоди членам сім'ї померлого підлягають застосуванню положення ст. 1168 ЦК України (*постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 2 вересня 2015 р. № 6-576цс15*).

1.3.2. У разі якщо події, які породили цивільне право позивача на відшкодування моральної шкоди та стали підставою для звернення до суду з позовними вимогами, відбулися після 1 січня 2004 р., тобто після набрання чинності ЦК України, то такі позовні вимоги підлягають розгляду згідно з положеннями статей 1167, 1168 цього Кодексу (*постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 9 вересня 2015 р. у справі № 6-322цс15*).

1.3.3. Відповідно до ч. 2 ст. 1187 ЦК України шкода, завдана джерелом підвищеної небезпеки, відшкодовується особою, яка на відповідній правовій підставі (право власності, інше речове право, договір підряду, оренди тощо) володіє механізмом, використання, зберігання або утримання якого створює підвищену небезпеку.

У разі коли шкоду завдано підрядником, який діяв за завданням замовника та під його контролем за безпечним виконанням робіт, то відповідно до ч. 2 ст. 1172 зазначеного Кодексу відшкодувати її повинен замовник, який до того ж є власником джерела підвищеної небезпеки (*постанова судових палат у цивільних та господарських справах Верховного Суду України від 16 вересня 2015 р. у справі № 6-1083цс15*).

1.3.4. За загальним правилом перебіг загальної і спеціальної позовної давності починається з дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила (ч. 1 ст. 261 ЦК України).

День дорожньо-транспортної пригоди, внаслідок якої пошкоджено автомобіль позивача і йому завдано майнової та моральної шкоди, є, як правило, тим днем, коли позивач довідався про порушення свого права та про особу, яка його порушила і саме із цього часу в нього виникло право вимоги як до безпосереднього заподіювача шкоди, так і до страхової компанії, відповідальної за останнього (*постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 11 листопада 2015 р. у справі № 6-309цс15*).

1.3.5. Відповідно до ч. 3 ст. 13 Закону України від 1 грудня 1994 р. № 266/94-ВР «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» відшкодування моральної шкоди за час перебування під слідством чи судом проводиться виходячи з розміру не менше одного мінімального розміру заробітної плати за кожен місяць перебування під

слідством чи судом, при цьому суд при вирішенні цього питання має виходити з такого розміру мінімальної заробітної плати чи неоподаткованого мінімуму доходів громадян, що діють на час розгляду справи (*постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 2 грудня 2015 р. у справі № 6-2203цс15*).

1.3.6. За змістом п. 1 ч. 2 ст. 22 ЦК України реальними збитками є втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права.

Згідно з п. 2.4 Методики товарознавчої експертизи та оцінки колісних транспортних засобів, затвердженої наказом Міністерства юстиції України та Фонду державного майна України від 24 листопада 2003 р. № 142/5/2092, зареєстрованим в Міністерстві юстиції України 24 листопада 2003 р. за № 1074/8395, вартість матеріального збитку (реальні збитки) визначається як вартісне значення витрат, яких зазнає власник у разі пошкодження або розукомплектування колісного транспортного засобу (далі — КТЗ), з урахуванням фізичного зносу та витрат, яких зазнає чи може зазнати власник для відновлення свого порушеного права користування КТЗ (втрати товарної вартості).

Відповідно до п. 8.3 зазначеної Методики вартість матеріального збитку визначається як сума вартості відновлювального ремонту з урахуванням значення коефіцієнта фізичного зносу складників КТЗ та величини втрати товарної вартості.

За змістом указаних положень законодавства величина втрати товарної вартості входить до вартості матеріального збитку (реальних збитків) (*постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 16 грудня 2015 р. у справі № 6-760цс15*).

(Продовження матеріалу буде опубліковано в наступних номерах журналу)

Судова практика і проблеми вдосконалення законодавства

А.Г. Ярема,
секретар Судової палати у цивільних справах
Верховного Суду України,
заслужений юрист України

А.В. Лужанський,
науковий консультант управління
забезпечення діяльності Судової палати
у цивільних справах Верховного Суду України,
кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України

Поєднання боржника і кредитора в одній особі як підстава припинення цивільного зобов'язання

Summary

The article studies the legal nature of uniting the debtor and the creditor in one person as the ground for termination of civil obligation. The authors identified a segment of relations between the debtor and the creditor, which is covered by Article 606 of the Civil Code; classified the grounds of accrual of obligation and clarified their influence on the possibility of termination of obligation in consequence of uniting the debtor and the creditor in one person; studied the place of this ground in the system of legal facts based on the subject's will characteristic and also defined the notion of "uniting the debtor and the creditor in one person"

Цивільне законодавство України визначає широке коло підстав припинення зобов'язання. Їх законодавче визначення безпосередньо впливає на врегулювання державою зобов'язальних правовідносин, якими пронизаний цивільний оборот, та має надзвичайно важливе значення для стабільності останнього.

За змістом положень ч. 1 ст. 598 Цивільного кодексу України (далі — ЦК) встановлення підстав припинення зобов'язання частково або у повному обсязі здійснюється за взаємною домовленістю між сторонами договору або ж визначається законом.

У цивільному праві однією з підстав припинення зобов'язання, що встановлена законом, є поєднання боржника і кредитора в одній особі.

Попри те, що спори щодо припинення зобов'язань із зазначеної підстави у судовій практиці не є надто поширеними, суди по-різному підходили до тлумачення ст. 606 ЦК, що було зумовлено труднощами як при наданні правової оцінки складовим цієї підстави, так і при її розрізненні від інших підстав припинення зобов'язань, наприклад, унаслідок зустрічного зарахування однорідних вимог відповідно до ст. 601 зазначеного Кодексу.

Разом з цим від правильного розуміння учасниками цивільних правовідносин положень ст. 606 ЦК та відповідного їх тлумачення судами значною мірою залежить як обрання належного способу захисту цивільних прав та інтересів, так і ефективність такого захисту.

Певним аспектам дослідження правової природи підстав припинення зобов'язання у різні часи присвячували свої праці багато вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема, М. О. Єгорова¹, М. В. Каплюк², В. М. Коссак³, А. В. Коструба⁴, Н. С. Кузнецова⁵, Р. А. Майданик⁶, О. А. Підпригора⁷, І. С. Продаєвич⁸, Ю. Л. Сенін⁹, М. М. Сібільов¹⁰ та ін.

Однак останнім часом в Україні не було опубліковано не лише спеціальних монографічних досліджень щодо правової природи поєднання боржника і кредитора в одній особі як підстави припинення цивільного зобов'язання, а й наукових статей, окремо присвячених цій темі.

Невирішеними раніше частинами загальної проблеми, які потребують дослідження, вважаємо неповну з'ясованість правової природи

поєднання боржника і кредитора в одній особі як підстави припинення зобов'язання, місця цієї підстави у системі юридичних фактів за ознакою волі суб'єкта цивільних правовідносин, а також відсутність визначення поняття «поєднання боржника і кредитора в одній особі».

Зважаючи на це, метою статті є формулювання висновків, що можуть бути використані як у подальших теоретичних дослідженнях, так і в правозастосовній практиці.

У цивілістичній доктрині поєднання боржника і кредитора в одній особі можна вважати класичною підставою припинення зобов'язання, що була сформована саме римським приватним правом

Усвідомлюючи неможливість всеосяжного та детального висвітлення в межах наукової статті всіх складних питань, пов'язаних із припиненням зобов'язання із зазначеної вище підстави, ми у цьому дослідженні поставили перед собою такі завдання:

– з'ясувати сегмент правовідносин між боржником і кредитором, який охоплюється сферою регулювання ст. 606 ЦК;

– визначити місце цієї підстави у системі юридичних фактів за ознакою волі суб'єкта та з'ясувати, чи може поєднання боржника і кредитора в одній особі встановлюватися у результаті взаємної домовленості між сторонами договору;

– надати визначення поняття «поєднання боржника і кредитора в одній особі».

У сучасному цивільному праві країн романо-германської правової сім'ї поєднання боржника і кредитора в одній особі як підстава припинення зобов'язання є запозиченням з римського приватного права.

У Стародавньому Римі зобов'язання розцінювалося як певний правовий зв'язок (*juris vinculum*), встановлюваний у відносинах між двома особами — кредитором, якого зобов'язання пов'язує правом вимоги (*reus credendi*), та боржником, пов'язаним обов'язком, боргом (*reus debendi*)¹¹.

Попри відсутність на той час стрункої системи підстав припинення зобов'язальних правовідносин у цивілістичній доктрині поєднання боржника і кредитора в одній особі можна вважати класичною підставою припи-

¹ Див.: Єгорова М. А. Прекращение обязательств: опыт системного исследования правового института: Монография. — М., 2014. — 752 с.

² Див.: Каплюк М. Поєднання зобов'язаної й управленої сторін в одній як підстава припинення в одній особі як підстава припинення господарських зобов'язань // Підприємництво, господарство і право. — 2012. — № 9. — С. 72—74.

³ Див.: Коссак В. М. Проблеми припинення зобов'язань за новим Цивільним кодексом України [Текст] / В. М. Коссак // Актуальні проблеми держави і права. Вип. 23. — О., 2004. — С. 11—17.

⁴ Див.: Коструба А. Виконання зобов'язання як правоприпиняючий юридичний факт у зобов'язальній сфері // Підприємництво, господарство і право. — 2012. — № 2. — С. 91—95; Коструба А. Правоприпиняюча властивість юридичних фактів у цивільному праві України (в аспекті поділу на дії та події) // Право України. — 2011. — № 6. — С. 161—168.

⁵ Див.: Зобов'язальне право: теорія і практика. Навч. посібник / О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова, В. В. Луць та ін.; За ред. О. В. Дзери. — К., 1998. — 912 с.

⁶ Див.: Майданик Р. А. Припинення іпотеки виконанням основного зобов'язання: юридична природа та умови // Вісник Верховного Суду України. — 2015. — № 9. — С. 41—48.

⁷ Див.: Підпригора О. А. Основи римського приватного права [Текст]: підручник / О. А. Підпригора. — К., 1995. — 264 с.; Підпригора О. А. Римське приватне право: Підручник для студентів юрид. спец. вищих навч. закладів: Вид. 3-є, перероб. та доп. — К., 2001. — 440 с.

⁸ Див.: Продаєвич І. С. Загальні підстави розірвання договору / І. С. Продаєвич // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. — О., 2008. — Вип. 41. — С. 207—211; Продаєвич І. С. Припинення зобов'язання неможливістю його виконання: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — О., 2009. — 19 с.

⁹ Див.: Сенін Ю. Л. Підстави припинення зобов'язань та місце новації серед цих підстав // Вісник Верховного Суду України. — 2012. — № 3. — С. 30—35.

¹⁰ Див.: Сібільов М. М. Зобов'язальне право і зобов'язання (Розділ IV. Глава 21.) // Цивільне право України. Частина перша [Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти / Ч. Н. Азімова, М. М. Сібільов, В. І. Борисова та ін.]; За ред. проф. Ч. Н. Азімова, доцентів С. Н. Приступи, В. М. Ігнатенка. — Х., 2000. — 368 с. — С. 287—296.

¹¹ Див.: Иоффе О. С., Мусин В. А. Основы римского гражданского права. Л., 1975. — С. 90—91.

нення зобов'язання, що була сформована саме римським приватним правом.

Вона мала назву *confusio* — «збіг», «поєднання» і базувалася на принципі «*Nemo potest sibi debere*» — «Ніхто не може бути винен самому собі»¹². Згідно із визначенням, сформульованим римським юристом Помпонієм, зобов'язання припиняється, якщо в зобов'язальному відношенні кредитор і боржник поєднуються в одній особі — «... *obligatio ... resolvitur ... cum in eadem personam ius stipulantis promittentisque devenit*» (D. 46. 3. 107)¹³. Найчастіше це мало місце, коли боржник ставав спадкоємцем кредитора і навпаки: якщо хто-небудь ставав спадкоємцем свого боржника, то в силу збігу він перестає бути кредитором — «*Cum quis debitori suo heres exstitit, confusio creditor esse desinit*» (D. 18.4. 2.18)¹⁴.

У цивільному законодавстві, яке діяло до початку ХХ ст. на території України, що входила до складу Російської імперії, такої чітко та окремо виділеної загальної підстави припинення зобов'язань не було.

Разом з цим окремі її елементи містилися в положеннях ст. 1260 Законів цивільних (ч. I т. X Зводу законів Російської імперії; почав діяти із 1 січня 1835 р., чинність у частині цивільного права було поширено на Лівобережну Україну у 1840 р., на Правобережну Україну — у 1842 р.)¹⁵. Цією нормою було передбачено: «Ежели одинъ изъ сыновей отдалъ отцу на сохранение свои деньги, или другое движимое имущество, а отецъ умеръ не отдавъ ихъ, то другіе сыновья должны, до раздѣла въ отцовскомъ имѣніи, тотъ долгъ отцовскій уплатить брату, раздѣлив оный между собою, въ томъ числѣ и съ нимъ, на равныя части. То же правило относится и къ имуществу, ввѣренному сыновьями матери»¹⁶.

Така підстава припинення зобов'язання, як поєднання боржника і кредитора в одній особі, була втілена у вітчизняне законодав-

ство дещо пізніше — на початку радянського періоду історії України. Хоча зі зрозумілих причин у ті часи, особливо у непрофесійному середовищі, було не прийнято говорити про багатий загальносуспільний цивілістичний спадок, що дістався від рабовласницької держави, та вплив древньоримських юридичних доктрин на становлення цивільного законодавства держави іншого соціального типу, тим не менше, у п. «в» ст. 129 Цивільного кодексу УРСР 1922 р.¹⁷ було передбачено, що зобов'язання припиняється цілком або частково поєднанням боржника і кредитора в одній особі з тим, що при їх роз'єднанні зобов'язання знову поновлюється. Таке саме положення містилося і у п. «в» ст. 129 Цивільного кодексу РСФРР 1922 р.¹⁸, який діяв і на території тогочасної Білорусії¹⁹.

Така ж правова конструкція з незначними редакційними відмінностями була відтворена і в ст. 219 Цивільного кодексу Української РСР 1963 р. (далі — ЦК 1963 р.), якою було встановлено: «Зобов'язання припиняється збігом боржника і кредитора в одній особі. Якщо згодом цей збіг припиняється, зобов'язання виникає знову». Ця норма була викладена в узагальненому вигляді, без деталізації щодо можливості припинення зобов'язання у його частині. До того ж, на відміну від попередньої редакції Кодексу 1922 р., в якому щодо зобов'язання вживався термін «поновлення», у Кодексі 1963 р. законодавець оперував поняттям «виникнення». На нашу думку, це можна пояснити тим, що про поновлення дії чого-небудь можна вести мову лише у разі попереднього призупинення такої дії, а не припинення.

Основами цивільного законодавства СРСР і союзних республік, затвердженими Законом СРСР від 8 грудня 1961 р.²⁰, у гл. 1 «Загальні положення про зобов'язання» розд. III «Зобов'язальне право» підстави припинення зобов'язань не врегульовувалися.

¹² Див.: Римское частное право: Учебник / Под ред. И. Б. Новицкого, И. С. Перетерского. — М., 2006. — С. 236.

¹³ M. Carmen Jiménez Salcedo. Algunas reflexiones sobre la confusión como modo de extinción de las obligaciones en derecho romano // Anuario da Facultade de Dereito da Universidade da Coruña. — № 7. — 2003. — P. 481—492. // <http://ruc.udc.es/dspace/bitstream/2183/2275/1/AD-7-24.pdf>

¹⁴ Див.: Римское частное право: Учебник / Под ред. проф. И. Б. Новицкого и проф. И. С. Перетерского. — М., 2012. — С. 307.

¹⁵ Див.: Я сь О. В. Звід законів Російської імперії // Енциклопедія історії України: У 10 т. — Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К., 2005. — 672 с.

¹⁶ Див., напр.: Сводъ законовъ Россійской имперіи. Томъ десятый. Часть I. Законы гражданскіе. — СПб.: Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии. — 1857. — С. 249 // <http://www.runivers.ru/lib/book7372/388202/>

¹⁷ Див.: Постанова ЦВК УРСР «Про надання чинності Цивільному кодексу УРСР» від 16 грудня 1922 р. // ЗУ УРСР. — 1922. — № 55. — Ст. 780 // http://yurist-online.org/laws/codes/ex/civilnyi_kodeks_ussr_1922.pdf

¹⁸ Див.: Гражданский кодекс РСФСР от 31 октября 1922 г. По изданию: Хрестоматия по истории отечественного государства и права. 1917—1991 гг. / Под ред. О. И. Чистякова. — М., 1997. — С. 128—129.

¹⁹ Див.: Постановление президиума ЦИК Белоруссии «О введении в действие гражданского кодекса РСФСР» от 2 февраля 1923 г. // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского Правительства Социалистической Советской Республики Белоруссии. — 20.03.1923. — № 3. — Ст. 29. — С. 1—2 // http://www.law.bsu.by/pub/11/Uzakonenu_3_1923.pdf

²⁰ Див.: Закон СССР «Об Утверждении Основ гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик» от 8 декабря 1961 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. — 1961. — № 60. — Ст. 525.

У гл. 8 розд. III з аналогічними назвами Основ цивільного законодавства СРСР і радянських республік від 31 травня 1991 р.²¹ містилася ст. 73 «Припинення зобов'язання». У цій статті вичерпного переліку підстав припинення зобов'язання наведено не було, зазначалися лише такі підстави, як: виконання, здійснене належним чином; залік зустрічної однорідної вимоги; неможливість виконання, якщо вона викликана обставиною, за яку боржник не відповідає. Частиною 4 зазначеної норми було встановлено, що «законодавством і договором можуть бути передбачені інші випадки припинення зобов'язань» (що, власне, було предметом регулювання згаданої вище ст. 219 ЦК 1963 р.).

Стаття 606 чинного ЦК має таку редакцію: «Зобов'язання припиняється поєднанням боржника і кредитора в одній особі». Як бачимо, зберігши саму цю підставу припинення зобов'язання у незмінному вигляді, законодавець відмовився від регламентування у цій нормі можливості припинення такого поєднання у подальшому та його правового наслідку — виникнення зобов'язання знову. На остаточне формулювання зазначеної норми вплинули як положення римського приватного права, так і пізніша їх інтерпретація у вітчизняному цивільному праві радянського періоду. Також замість терміну «збіг», який використовувався у попередній редакції Кодексу, вжито термін «поєднання».

З огляду на сферу дії ЦК та враховуючи те, що припинення зобов'язання, як і саме зобов'язання, є інститутом цивільного права, ст. 606 зазначеного Кодексу застосовується лише щодо цивільних, а не будь-яких інших правовідносин, наприклад, тих, що виникають на стадії виконавчого провадження, сторонами якого є стягувач і боржник, адже відносини, пов'язані з виконанням судового рішення, характеру цивільно-правових не мають

Ретроспективний аналіз норм, що в різні періоди регулювали припинення зобов'язань у разі поєднання боржника і кредитора в одній особі, дає підстави для висновку про те, що до набуття Україною незалежності ця правова конструкція була уніфікованою із законодавством союзних республік. У результаті прийняття нового ЦК у 2003 р. відбулася певна трансформація шляхом наближення змісту цієї

підстави припинення зобов'язання до класичної римської формули.

Значимо, що з огляду на сферу дії ЦК та враховуючи те, що припинення зобов'язання, як і саме зобов'язання, є інститутом цивільного права, ст. 606 зазначеного Кодексу застосовується лише щодо цивільних, а не будь-яких інших правовідносин, наприклад, тих, що виникають на стадії виконавчого провадження, сторонами якого є стягувач і боржник, адже відносини, пов'язані з виконанням судового рішення, характеру цивільно-правових не мають.

Поєднання боржника і кредитора в одній особі, на нашу думку, має наслідком припинення будь-якого невиконаного або неприпиненого цивільного зобов'язання незалежно від тієї чи іншої підстави його виникнення, передбаченої ст. 11 ЦК

На наше переконання, однією з обов'язкових передумов припинення з будь-якої підстави будь-якого цивільного договірної, недоговірної (деліктної) чи встановленого законом зобов'язання є його наявність, зумовлена виникненням та подальшим строковим, обмеженим у часі, існуванням такого зобов'язання. Тобто у повному обсязі чи частково припинятися можуть лише такі зобов'язання, що реально та фактично існують на час їх припинення, є невиконаними або неприпиненими.

Що стосується підстав виникнення зобов'язання, то на зобов'язальну суть правовідносин між боржником та кредитором вони не впливають, оскільки є лише встановленою та санкціонованою законом першоосною появи джерела зобов'язання, а останнє, у свою чергу, пов'язує його контрагентів між собою до моменту припинення зобов'язання, у тому числі внаслідок втрати його стороною статусу останньої — боржника чи кредитора. Також у цьому контексті не має правового значення й те, чи є зобов'язання основним (наприклад, грошове зобов'язання), чи похідним від нього (наприклад, установлене ч. 2 ст. 625 ЦК зобов'язання боржника, який прострочив виконання грошового зобов'язання, сплатити на вимогу кредитора суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом). Звичайно ж,

²¹ Див.: Основы гражданского законодательства Союза ССР и республик от 31 мая 1991 г. № 2211-1 // <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v2211400-91>

якщо йдеться про правочин як підставу виникнення зобов'язання, мається на увазі лише правомірний правочин, недійсність якого прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним.

Таким чином, поєднання боржника і кредитора в одній особі, на нашу думку, має наслідком припинення будь-якого невиконаного або неприпиненого цивільного зобов'язання незалежно від тієї чи іншої підстави його виникнення, передбаченої ст. 11 ЦК.

З огляду на те, що всяка дія є наслідком волевиявлення, та враховуючи, що поєднання боржника і кредитора в одній особі характеризується відсутністю чинника волі, на нашу думку, зазначена підстава припинення зобов'язання зумовлюється подією

У цивілістичній літературі пропонуються різні критерії для класифікації підстав припинення зобов'язань. Одним із таких критеріїв є воля сторін зобов'язання щодо його припинення.

У вітчизняній та зарубіжній юридичній літературі переважна більшість дослідників вважає, що поєднання боржника і кредитора в одній особі належить до підстав припинення зобов'язань, що не залежать від волі сторін у зобов'язанні²². Такими підставами ЦК також визначає: неможливість виконання зобов'язання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає (ст. 607); смерть боржника, якщо зобов'язання є нерозривно пов'язаним з його особою і у зв'язку з цим не може бути виконане іншою особою, та смерть кредитора, якщо зобов'язання є нерозривно пов'язаним з особою кредитора (ст. 608); ліквідація юридичної особи (боржника або кредитора), крім випадків, коли законом або іншими нормативно-правовими актами виконання зобов'язання ліквідованої юридичної особи покладається на іншу юридичну особу, зокрема за зобов'язаннями про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю (ст. 609).

²² Див., напр.: Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. / Д. В. Боброва, О. В. Дзера, А. С. Довгерт та ін.; За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. — К., 1999. — Кн. 1 — 864 с.; Гражданское право. В 2-х ч. Ч. 1 / Отв. ред. Мозолин В. П., Масляев А. И. — М., 2005. — С. 674; Міхно О. І. Припинення договору за цивільним законодавством України [Текст] : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2007. — С. 13; Боднар Т. В. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. — 3-є вид., перероб. і доп. / За ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. — К., 2008. — Т. II. — С. 125.

Волю визначають як внутрішній намір особи, спрямований на реалізацію певної правової мети, психічне регулювання поведінки особи, що полягає в детермінованому та мотивованому бажанні досягнення поставленої мети, у виборі рішення, розробці шляхів, засобів та докладанні зусиль для їх здійснення²³.

У доктрині цивільного права загальноприйнятим є поділ юридичних фактів за ознакою залежності від зв'язку з волею суб'єкта на дії і події. Зауважимо, що у цьому контексті поняття «дії» слід розуміти в широкому значенні форми прояву активності, у тому числі і як бездіяльність.

З огляду на те, що всяка дія є наслідком волевиявлення, та враховуючи, що поєднання боржника і кредитора в одній особі характеризується відсутністю чинника волі, на нашу думку, зазначена підстава припинення зобов'язання зумовлюється подією.

Усі правові форми домовленостей про припинення зобов'язання мають ознаки правочинів з тією їх особливістю, що усі вони спрямовуються на припинення цивільних прав та обов'язків, що виникли на підставі первісного договору, а тому такі домовленості мають відповідати загальним вимогам про правомірність правочинів, передбаченим ст. 203 ЦК

У середині ХХ ст. О. С. Іоффе привернув увагу до того, що заперечення вольового походження подій не можна визнати правильним щодо всіх випадків цього роду. Так, смерть і пожежа належать до розряду подій, хоча смерть може бути результатом вбивства, пожежа — результатом підпалу. Таким чином, різницю між діями і подіями слід вбачати не в джерелі їх походження, а в характері їх процесу: події мають невольовий характер у своєму процесі, незалежно від причин їх виникнення, тоді як дії є вольовими не лише в своїй причині, але і в своєму процесі²⁴.

Дещо пізніше О. О. Красавчиков обґрунтував поділ юридичних подій на абсолютні та відносні, а також запропонував таке їх визначення:

— абсолютна юридична подія — це явище, як те, що не викликане діяльністю людей, так і те, що настає незалежно від такої діяльності

²³ Див.: Ойгензихт В. А. Воля и вина в гражданском праве / В. А. Ойгензихт // Сов. государство и право. — 1982. — № 4. — С. 49.

²⁴ Див.: Иоффе О. С. Правоотношение по советскому гражданскому праву. — Л., 1949. — С. 120.

(природна смерть особи, повінь, посуха, землетрус тощо), тобто таке, що виражає прояв сил природи незалежно від дій і свідомості людини;

– відносна юридична подія — це явище, що викликане діяльністю людей, але яке відбувається незалежно від причин, що його зумовили (наприклад, народження особи). Тобто це явище, причиною виникнення якого є вольова людська діяльність, що впливає на подальший розвиток цього явища лише до певного моменту, після якого воно виступає і розвивається незалежно, самостійно і на своєму заключному етапі розвитку може бути враховане правом²⁵. На нашу думку, прикладами відносної юридичної події є неприродна смерть фізичної особи (внаслідок самогубства, нещасного випадку, умисного або неумисного вбивства тощо), державна реєстрація юридичної особи.

У судовій практиці встановлення між сторонами певного правовідношення трактується як подія: «...для виконання кредитного договору необхідне вчинення сторонами передбачених умовами договору дій, які призводять до встановлення між ними кредитного правовідношення. Таке правовідношення встановлюється між сторонами з часу отримання позичальником від банку кредиту. З настанням цієї події договір як підстава для виникнення кредитного правовідношення у повному обсязі вважається таким, що відбувся» (постанова Вищого господарського суду України від 21 жовтня 2015 р. у справі № 910/3175/15-г).

Таким чином, поєднання боржника і кредитора в одній особі може бути наслідком як абсолютної, так і відносної юридичної події (наприклад, відповідно — природна або неприродна смерть фізичної особи).

Аналіз положень ч. 1 ст. 1, п. 3 ч. 1 ст. 3, частин 1, 2 ст. 4, ст. 6, ч. 1 ст. 598 ЦК в їх системному взаємозв'язку дає підстави для висновку про те, що кожне конкретне зобов'язання частково або у повному обсязі фактично припиняється лише з однієї підстави, джерелом встановлення якої є:

– закон (Конституція України, ЦК, а також інші закони України, які приймаються від-

повідно до Основного Закону та зазначеного Кодексу);

– взаємна домовленість між сторонами договору на засадах вільного волевиявлення та свободи договору.

Погоджуємося з О.І. Міхно, яка дійшла висновку про те, що усі правові форми домовленостей про припинення зобов'язання мають ознаки правочинів з тією їх особливістю, що усі вони спрямовуються на припинення цивільних прав та обов'язків, що виникли на підставі первісного договору, а тому такі домовленості мають відповідати загальним вимогам про правомірність правочинів, передбаченим ст. 203 ЦК²⁶.

За ознакою юридичної природи підстав припинення зобов'язань поєднання в одній особі боржника і кредитора відносять до групи тих, що не є правочинами (як і неможливість виконання зобов'язання, смерть фізичної особи та ліквідація юридичної особи).

Поєднання боржника і кредитора в одній особі відбувається поза сферою активності сторін у зобов'язанні та без їхнього волевиявлення і без можливості самостійно вирішувати питання його припинення саме з цієї підстави

Оскільки поєднання боржника і кредитора в одній особі є підставою припинення зобов'язання, встановленою законом (ст. 606 ЦК), та з огляду на право сторін договору врегулювати у договорі, який передбачений актами цивільного законодавства, такі відносини, які не врегульовані цими актами, зазначена підстава не може визначатися взаємною домовленістю сторін договору, що, у свою чергу, виключає наявність індивідуальної волі однієї сторони або спільної волі обох сторін зобов'язання на виникнення такої підстави у майбутньому. У цьому контексті встановлення судом таких обставин, як наявність волі особи та її виявлення в процесі укладення договору як необхідних його елементів, або наявність договірних відносин, унеможливорює застосування положень ст. 606 ЦК до спірних правовідносин.

Обставина являє собою явище, подію, факт і т. ін., що пов'язані з чим-небудь, супроводять або викликають що-небудь, впливають на щось²⁷, стан це обставини, умови, в яких хто-, що-небудь перебуває, існує; ситуація, зумовлена певними обставинами, умовами²⁸. При з'ясуванні судом обставин справи, з точки

²⁵ Див.: Міхно О. І. Припинення договору за цивільним законодавством України [Текст] : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2007. — С. 5, 19.

²⁷ Див.: Словник української мови: в 11 томах. — К., 1974. — Том 5: Н—О. — С. 584.

²⁸ Див.: Словник української мови: в 11 томах. — К., 1978. — Том 9: С—К. — С. 643.

²⁵ Див.: Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве. — М., 1958. — С. 166.

зору виду обставин відповідно до їх значення, на нашу думку, варто зважати на те, що припинення зобов'язання внаслідок поєднання боржника і кредитора в одній особі є обставиною причини, оскільки означає причину виникнення такого стану.

За ознакою юридичної природи підстав припинення зобов'язань поєднання в одній особі боржника і кредитора відносять до групи тих, що не є правочинами (як і неможливість виконання зобов'язання, смерть фізичної особи та ліквідація юридичної особи)¹.

Поєднання боржника і кредитора в одній особі відбувається поза сферою активності сторін у зобов'язанні та без їхнього волевиявлення і без можливості самостійно вирішувати питання його припинення саме з цієї підстави.

Припинення договірних зобов'язань поєднанням в одній особі боржника і кредитора може відбуватися внаслідок настання відносної юридичної події, зумовленої укладенням іншого правочину

На наше переконання, у разі спадкування за заповітом воля спадкодавця на вчинення одностороннього правочину не є чинником, що в подальшому унеможлиблює поєднання боржника і кредитора в одній особі, оскільки визначальне значення для такого поєднання має зумовлений смертю кредитора-спадкодавця факт відкриття спадщини та її прийняття спадкоємцем-боржником.

Зобов'язання за ст. 606 ЦК припиняється внаслідок події, при цьому волевій дії особи, що зумовлюють її настання, правового значення не мають (наприклад, незалежно від того, здійснюється спадкування за законом чи за заповітом, — вчинення самогубства кредитором-спадкодавцем та подальше прийняття спадщини його боржником, при-

йняття власником рішення про реорганізацію юридичної особи та подальша її державна реєстрація тощо).

Припинення договірних зобов'язань поєднанням в одній особі боржника і кредитора може відбуватися внаслідок настання відносної юридичної події, зумовленої укладенням іншого правочину. Наприклад, з огляду на положення ч. 1 ст. 832 ЦК, у разі реалізації позичкодавцем права на відчуження речі, яка передана ним у користування, права та обов'язки позичкодавця переходять до набувача речі — фізичної або юридичної особи. У випадку якщо набувачем речі стає її користувач, його статус зобов'язаної сторони за договором позички змінюється, оскільки після переходу до нього права власності на річ припиняються і його обов'язки користувача, встановлені ч. 2 ст. 833

ЦК: користуватися річчю за її призначенням або відповідно до мети, визначеної у договорі; користуватися річчю особисто, якщо інше не встановлено договором; повернути річ після закінчення строку договору в такому самому стані, в якому вона була на момент її передання.

Внаслідок поєднання в одній особі користувача і позичкодавця з об'єктивної причини відпадає потреба у поверненні речі користувачем після закінчення строку користування нею, не настають правові наслідки неповернення речі, втрачається (зникає) право вимоги:

– позичкодавця — щодо розірвання договору і повернення речі (ч. 2 ст. 834 ЦК); примусового повернення речі, а також відшкодування завданих збитків (ч. 1 ст. 836 ЦК);

– особи, яка стала власником речі, переданої у користування, — вимагати розірвання договору, який укладено без визначення строку (ч. 3 ст. 834 ЦК).

(Продовження матеріалу буде опубліковано в наступних номерах журналу)

¹ Див., напр.: Сібільов М. М. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. — К., — 2004. — С. 419.

І. В. Спасибо-Фатєєва,
професор кафедри цивільного права № 1
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
член-кореспондент Національної академії
правових наук України,
доктор юридичних наук

О. П. Печений,
доцент кафедри цивільного права № 1
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
кандидат юридичних наук

Недійсність заповіту: пошук оптимальної моделі збереження останньої волі заповідача (щодо юридичних наслідків посвідчення заповіту за межами нотаріального округу)

S u m m a r y

The article deals with the legal consequences arising from the will notarized outside the notarial circuit. Watching, in particular jurisprudence of the European Court of Human Rights and the Supreme Court of Ukraine, the authors proved that this issue does not constitute a ground to declare the will null

Кодифікація цивільного законодавства України, наближення до європейського приватного права вимагають оновлених конструкцій і моделей, зокрема у сфері спадкового права. Основу спадкового права складає свобода заповіту. Цей принцип, з огляду на визнання пріоритету спадкування за заповітом перед спадкуванням за законом, набуває якісно нового звучання, потребує охорони і захисту не тільки в момент складання та посвідчення заповіту, а й при подальшій динаміці спадкового правовідношення.

У свободі заповіту втілені загальні уявлення про свободу як здатність і можливість людини діяти на власний розсуд, керуючись особистими принципами, цінностями й інтересами, реалізуючи свої уявлення про сенс життя. «Людині завжди притаманна свобода волі.»¹ Це означає,

що свобода заповіту має і ціннісне, і світоглядне значення, разом з тим вона належить до основоположних прав та свобод людини.

Актуальність питань спадкового права зумовлена не тільки труднощами національного правотворення і правозастосування у цій сфері, а пов'язується також із імплементацією міжнародних та європейських норм, зокрема Конвенції про колізії законів, які стосуються форми заповітів від 5 жовтня 1961 р. (норми якої набули чинності для України 14 травня 2011 р.), практикою їх застосування, новими правилами щодо спадкування (Регламент (ЄС) 650/2012 від 4 липня 2012 р.²), які набули чинності 17 серпня 2015 р.

² Див.: REGULATION (EU) No 650/2012 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 4 July 2012 on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and acceptance and enforcement of authentic instruments in matters of succession and on the creation of a European Certificate of Succession // <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32012R0650>

¹ Міненкова Н. О. Свобода заповіту та її обмеження за цивільним законодавством України та деяких європейських країн // Право України. — 2013. — № 8. — С. 280.

Вибір такої проблематики, як свобода заповіту і зв'язок з його недійсністю, зумовлений аналізом лише однієї судової справи, проте автори переконалися про типовість цієї ситуації, про що також свідчить практика Верховного Суду України.

З огляду на зазначене вище та аналізуючи певні засадничі положення спадкового права, зокрема свободу заповіту, вважаючи її безумовною цінністю, не можемо все ж таки абсолютизувати свободу заповіту, оскільки за певних умов вона може зазнавати обмежень. На що також доволі часто вказують дослідники цього питання.

Обмеження свободи заповіту у будь-якому разі не може ґрунтуватися на публічних інтересах або публічному порядку та таких, що занадто широко тлумачаться, інтересах держави і суспільства

Так, межею свободи заповіту є наявність спадкоємців, які не можуть бути позбавлені обов'язкової частки у спадщині³ відповідно до ч. 1 ст. 1241 Цивільного кодексу України (далі — ЦК). Хоча за таких умов обмежується не свобода заповіту, а лише можливість його виконання у певній частині. До обмежень свободи заповіту належить і конструкція спільного заповіту подружжя⁴, яка у редакції ст. 1243 ЦК набула досить специфічного забарвлення. Власне обмеження стосується можливості скасувати чи змінити спільний заповіт після смерті одного з подружжя.

Водночас наведені приклади, по-перше, є лише поодинокими винятками із правила, по-друге, обмежують свободу заповіту лише в інтересах окремих осіб із кола спадкоємців, а по-третє, про ці обмеження добре відомо спадкодавцеві за життя, він погоджується з ними, складаючи заповіт.

Обмеження свободи заповіту у будь-якому разі не може ґрунтуватися на публічних інтересах або публічному порядку та таких, що занадто широко тлумачаться, інтересах держави і суспільства. Однак, загальновідомо, що судовій практиці різних держав притаманні випадки обмеження свободи заповіту і з цих міркувань.

Так, у підручниках із цивільного права Китаю наводиться приклад визнання недійсним заповіту чоловіка на користь особи, з якою у нього був тривалий роман, за наявності дружини, з якою заповідач перебував у шлюбі 31 рік. Судове рішення мотивоване тим, що такий за-

повіт суперечить публічному порядку, суспільній моралі та закону, його положенням про моногамність шлюбу, взаємну підтримку, вірність і повагу подружжя. Суд зазначив, що заповіт порушує законні інтереси дружини, суперечить суспільному порядку і звичаям, шкодить атмосфері в суспільстві. Апеляційний суд залишив це рішення без змін. При цьому цивільне законодавство Китаю закріплює і принцип свободи волі, й ідеї суспільної моралі⁵. Проте, чи варто нам сприймати таке гіпертрофоване розуміння публічного порядку? Вважаємо, що цей приклад якраз і повинен уберегти від необґрунтованого і неусвідомленого копіювання правових моделей іноземних держав.

У цій статті автори досліджують юридичні наслідки порушення нотаріусом припису нотаріального законодавства про посвідчення заповіту в межах нотаріального округу, а зокрема підстави для визнання його недійсним у судовому порядку.

Подібні ситуації виникають із різних причин. Зокрема, якщо особа постійно протягом тривалого часу зверталася до одного нотаріуса для вчинення різних нотаріальних дій і тому, будучи хворою, довірила саме йому таку делікатну справу, як складання заповіту. Якщо ж додати опис тих обставин, що спонукали особу до цього, а нотаріуса — до неможливості відмовити їй, то можна уявити, які непрості ситуації бувають в житті. Коли особа прагне виразити свою останню волю саме певним чином, а треба забезпечити її втілення у відповідну форму, тоді виникає потреба у вирішенні даної ситуації.

Якщо нотаріус, якого було викликано увечері в лікарню, посвідчив заповіт на прохання хворої особи, це дає підстави вважати, що надзвичайні обставини позбавили заповідача можливості скласти і посвідчити заповіт у загальному порядку, тобто за місцем роботи нотаріуса. Крім того, вбачається порушення нотаріального законодавства про додержання меж нотаріального округу при вчиненні такого роду нотаріальної дії, як посвідчення заповіту. Наслідком такого порушення відповідно до судової практики є недійсність заповіту. При цьому суди, визнаючи заповіт недійсним, спираються на загальні норми (частини 1—3, 5, 6 ст. 203, ч. 1 ст. 215 ЦК) та ст. 1257 ЦК.

З огляду на це вважаємо, що заповіт як остання воля особи означає її особисте розпоря-

³ Див.: Ромовська З. В. Проблеми у застосуванні норм спадкового права // Вісник Верховного Суду України. — 2007. — № 6. — С. 47.

⁴ Див.: Міненкова Н. О. Знач. праця. — С. 279—291.

⁵ Див.: Зинovieв В. Свобода завещания и публичный порядок в Китае // zacon.ru/blog

дження на випадок смерті і тому покликаний вирішувати значущі для особи питання (про призначення спадкоємців, позбавлення спадкоємців за законом права на спадкування, визначення обсягу спадщини, що має спадкуватися за заповітом), встановлювати інші розпорядження, що відповідають природі заповіту та вимогам законодавства про спадкування. При цьому право дієздатної фізичної особи на заповіт, як і будь-яке суб'єктивне цивільне право, здійснюється нею вільно, на власний розсуд (ч. 1 ст. 12 та ст. 1234 ЦК). Нездійснення цього права не є підставою для його припинення. Право на заповіт може бути реалізоване протягом життя особи і включає у себе як право на складання заповіту (або кількох заповітів), так і право на його зміну та скасування.

Загальні правила про правочини, у тому числі про їх недійсність, можуть бути поширені на заповіт у тому випадку, коли це не суперечить суті заповіту та природі спадкування

Реалізація зазначених правомочностей заповідача у сукупності із засобами їх правової охорони та захисту є здійсненням свободи заповіту, що означає особисте здійснення заповідачем права на заповіт шляхом вільного волевиявлення, яке, будучи належним чином вираженим, піддається правовій охороні й після його смерті. Також свобода заповіту як принцип спадкового права передбачає серед іншого і повагу до волі заповідача та обов'язковість її виконання. Здійснення права на заповіт закон не пов'язує з місцем проживання та перебування заповідача.

Юридична природа заповіту ґрунтується на його законодавчому визначенні як *особистого розпорядження* фізичної особи на випадок смерті (ст. 1233 ЦК). У судовій практиці таке розпорядження розглядається як односторонній правочин, що тягне за собою відповідні правові наслідки. Це відображено у роз'ясненнях, які містить постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 7 «Про судову практику у справах про спадкування». Відповідно до абз. 2 п. 16 цієї постанови на заповіт, який є правочином, поширюються загальні положення про правочини, якщо у кн. 6 ЦК немає відповідного правила. Водночас загальні правила про правочини, у тому числі про їх недійсність, можуть бути поширені на заповіт у тому випадку, коли це не суперечить суті заповіту та природі спадкування.

Нормами кн. 6 «Спадкове право» ЦК визначені вимоги до особи заповідача (ст. 1234 ЦК), змісту заповіту (статті 1236—1240, 1246 ЦК), загальні вимоги до **форми заповіту** (ст. 1247 ЦК), **порядку** його посвідчення нотаріусом (статті 1248, 1249, 1253 ЦК), для яких законодавець визначив і наслідки їх порушення. Так, у ч. 1 ст. 1257 ЦК встановлено правило про нікчемність заповіту, складеного з порушенням вимоги ЦК щодо особи заповідача, а також заповіту, складеного з порушенням вимог щодо його форми та посвідчення. При цьому, враховуючи, що вказана стаття розміщена останньою у гл. 85 ЦК, за правилами архітекtonіки правових норм ст. 1257 ЦК встановлює правові наслідки саме тих вимог до форми та посвідчення заповіту, які викладені у гл. 85 «Спадкування за заповітом» ЦК. З огляду на це можна дійти висновку про те, що **недотримання будь-яких інших вимог не може мати наслідком недійсність заповіту на підставі ч. 1 ст. 1257 ЦК.**

Тобто контекстуальний аналіз ч. 1 ст. 1257 ЦК у смисловому зв'язку з іншими нормами дає підстави вважати, що порушеннями вимог до **форми і посвідчення заповіту** є лише ті, які прямо зазначені у гл. 85 ЦК, зокрема її статтях 1247—1249, 1253. Аналіз цих статей дає змогу констатувати, що законодавець висуває такі вимоги до форми заповіту, як письмова з нотаріальним посвідченням.

Немає жодних підстав вважати, що посвідчення нотаріусом правочину поза межами свого нотаріального округу не має юридичної сили

Проте допускаються й інші способи посвідчення заповіту, враховуючи численні обставини, які законодавець покладає в основу для можливості їх застосування. Ці обставини в сукупності свідчать про те, що вони беруться до уваги як об'єктивні перешкоди до запрошення нотаріуса посвідчити заповіт. Водночас наведені в зазначених вище статтях правові механізми розраховані на те, щоб остання воля заповідача мала бути виражена вільно і не виникло б жодного сумніву в цьому. Саме тому вони і можуть бути віднесені до *порядку* посвідчення заповіту.

Отже, **форма** заповіту має бути *письмова*, а **порядок** його посвідчення — *різний*: насамперед нотаріусом з додержанням вимог статей 1248, 1249 ЦК; посадовою особою органу місцевого самоврядування (ст. 1251 ЦК); іншими посадовими особами, визначеними у частинах 1—6 ст. 1252 ЦК, з додержанням вимог ч. 7 цієї статті.

Тому немає жодних підстав вважати, що посвідчення нотаріусом правочину поза межами свого нотаріального округу не має юридичної сили.

Отже, якщо нотаріус посвідчив заповіт особи не в межах свого нотаріального округу, це не впливає на форму правочину і не підпадає під ті вимоги про порядок його посвідчення, які містяться в ЦК та можуть вплинути на дійсність заповіту.

Аналіз судових рішень у справах, в яких суди ухвалювали рішення про визнання заповіту, посвідченого нотаріусом за межами свого нотаріального округу, не дійсним, свідчить про те, що в них не наведені жодні обставини, з якими може пов'язуватись нікчемність заповіту у контексті ч. 1 ст. 1257 ЦК.

Щодо такого виду недійсних правочинів, як оспорювані правочини, то відповідно до ч. 2 зазначеної статті ЦК суд визнає заповіт недійсним лише з тих підстав, якщо буде встановлено, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його волі. А таких підстав у разі порушень меж нотаріального округу немає, адже вади волі особи в правочині і недодержання вимог нотаріального законодавства — це не однієї типні порушення.

Розглянемо в контексті питань, що аналізуються у статті, положення ч. 1 ст. 203 ЦК, за якою зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам. Звертає увагу той факт, що йдеться, по-перше, про **зміст** правочину (а не про його форму та порядок посвідчення); по-друге, про невідповідність цього змісту не законам, а саме актам **цивільного** законодавства.

Якщо ж суд ухвалює рішення про недійсність заповіту як такого, що посвідчений нотаріусом за межами свого нотаріального округу, то тим самим доводів для визначення *актів цивільного законодавства*, яким би суперечив зміст заповіту, немає. Посилання в судовому рішенні на вимоги ст. 13-1 «Нотаріальний округ» Закону від 2 вересня 1993 р. № 3425-XII «Про нотаріат» (далі — Закон № 3425-XII), п. 2 гл. 1 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України (затверджено наказом Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 р. № 296/5; зареєстровано в Міністерстві юстиції України 22 лютого 2012 р. за № 282/20595) на обґрунтування здійсненого судом тлумачення приймати-

ся до уваги не може виходячи з того, що наведені нормативно-правові акти *не є актами цивільного законодавства* у розумінні ст. 4, ч. 1 ст. 203 ЦК. Недотримання і порушення правових норм, що в них містяться, не може мати будь-яких негативних наслідків для особи, яка такого порушення не вчиняла, оскільки таке застосування норм права було б порушенням принципу розумності, добросовісності та справедливості (ст. 3 ЦК). Під негативними наслідками для учасників спадкових правовідносин слід розуміти насамперед визнання заповіту недійсним.

Норма про необхідність дотримуватися нотаріусом свого нотаріального округу не містить негативних наслідків порушень. Тому негативні наслідки і не можуть застосовуватися, а тим більше впливати на чинність посвідченого нотаріусом правочину

Необхідно також враховувати, що законодавець надав особі, яка може опинитися в різних життєвих ситуаціях, можливість скласти заповіт, що може бути посвідчений доволі широким колом осіб, визначених у ст. 1252 ЦК. Призначення цього — переконатись в дійсній волі особи, яка складає заповіт, і надати їй можливість її виразити, а особам, до спадкування якими прагнув заповідач, отримати це майно у спадщину. Тому штучно віднаходити підстави для того, аби визнати заповіт недійсним, коли нотаріус його посвідчив хоча б і не в межах свого нотаріального округу, видається вкрай нерозумним. Не відповідає це і засадам справедливості, адже цим нехтується остання воля заповідача. У таких випадках слід виходити із загальноприйнятого в юридичній техніці співвідношення вимог, що містяться в правовій нормі, та негативних наслідків їх порушення. Такі наслідки можуть застосовуватись лише в разі, якщо про це прямо вказано у цій нормі закону.

Норма про необхідність дотримуватися нотаріусом свого нотаріального округу не містить негативних наслідків порушень. Тому негативні наслідки і не можуть застосовуватися, а тим більше впливати на чинність посвідченого нотаріусом правочину. Адже правове регулювання порядку посвідчення нотаріусом правочинів лежить поза сферою ЦК і не належить до норм матеріального права. А **законодавство про нотаріат і нотаріальну діяльність не може впливати на матеріальне право**, встановлюючи підстави недійсності правочину, якщо таких підстав для його недійсності матеріальне право не містить.

Прикладом негативних наслідків, які містить саме нотаріальне законодавство, може слугува-

ти, на нашу думку, ст. 9 Закону № 3425-ХІІ, що передбачає як наслідок заборон, які перераховані в зазначеній статті, недійсність нотаріальних дій. При всій вразливості такої правової конструкції вона вочевидь призводить до відсутності нотаріального посвідчення правочину. Отже, правочин, посвідчений всупереч ст. 9 зазначеного Закону, буде вважатися укладеним з порушенням форми, а тому є нікчемним (ст. 219 ЦК). Аналогічних наслідків не передбачено в разі порушення нотаріусом припису закону про діяльність в межах свого нотаріального округу.

Нотаріальна діяльність здійснюється нотаріусом у межах свого нотаріального округу незалежно від того, де знаходиться приміщення, яке є робочим місцем нотаріуса: в межах нотаріального округу або поза його межами

Зауважимо, що за подібних обставин у постанові Верховного Суду України від 20 лютого 2013 р. у справі за № 6-2цс13, у якій з посиланням на ст. 13-1 Закону № 3425-ХІІ та п. 11 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 3 березня 2004 р. № 20/5 (який втратив чинність), зазначено, що нотаріальний округ — територіальна одиниця, в межах якої нотаріус здійснює нотаріальну діяльність і в межах якого знаходиться державна нотаріальна контора, в якій працює державний нотаріус, або робоче місце приватного нотаріуса. У правовій позиції Верховний Суд України вказав, що нотаріальна діяльність здійснюється нотаріусом у межах свого нотаріального округу незалежно від того, де знаходиться приміщення, яке є робочим місцем нотаріуса: в межах нотаріального округу або поза його межами.

Крім суто формальної правової оцінки відносин, що склалися при оспорюванні заповіту, посвідченого нотаріусом за межами свого нотаріального округу, слід навести не менш вагомі аргументи проти позиції про наявність підстав для визнання його недійсним

З цим не можна не погодитись, але чи містить правова позиція підстави, з якими закон пов'язує визнання заповіту недійсним чи його нікчемність? Таких підстав ані постановова, ані сформульована в ній правова позиція не містять. Тому вважаємо непереконливою думку судової інстанції.

Як свідчить аналіз судової практики, суди, враховуючи наявність порушень порядку посвідчення заповіту, наслідком яких є його недійсність, також визначають випадки, коли про-

цедурні порушення самі по собі не є підставою для недійсності заповіту. Так, не є такою підставою порушення таємниці заповіту, якщо він складений відповідно до волевиявлення спадкодавця⁶. Також не може вважатися недійсним заповіт, посвідчений з дотриманням встановлених ЦК правил, але своєчасно не зареєстрований у Спадковому реєстрі з вини особи, яка його посвідчила чи з інших обставин⁷. До цього переліку слід віднести також і посвідчення заповіту, коли нотаріус відступає від меж нотаріального округу.

Крім суто формальної правової оцінки відносин, що склалися при оспорюванні заповіту, посвідченого нотаріусом за межами свого нотаріального округу, слід навести не менш вагомі аргументи проти позиції про наявність підстав для визнання його недійсним.

По-перше, за цивільним законодавством нікчемність правочинів та інших юридично значимих дій має *вкрай обмежену сферу застосування* і можливе виключно у випадках, прямо визначених законом, чого у наведеній ситуації не встановлено.

По-друге, визнання заповіту недійсним із мотивів розширеного розуміння вимог до форми і порядку його посвідчення, про які згадується у ч. 1 ст. 1257 ЦК, порушить принцип свободи заповіту. За відсутності дефектів волі та волевиявлення заповідача при складанні і посвідченні заповіту кваліфікація останнього як недійсного з підстав, що прямо не передбачені ані цією статтею, ані взагалі нормами гл. 85 ЦК, по суті скасовує вільне волевиявлення заповідача без можливості виразити свою волю шляхом складання іншого заповіту у зв'язку з його смертю.

По-третє, формальне визнання заповіту недійсним та розуміння наслідків його недійсності як порушення норми нотаріального законодавства про додержання вимог щодо діяльності нотаріусів у межах свого нотаріального округу позбавляє особу, яка набула у власність майно в порядку спадкування, права мирного володіння своїм майном (ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод). А в разі, якщо особа мала його набути,

⁶ Див.: Ухвала Верховного Суду України від 24 січня 2007 р. // Спадкування за законодавством України. Коментар. Судова практика. — К., 2008. — С. 291—293.

⁷ Див.: Печений О.П. Спори про спадщину: аналіз типових помилок у справах про спадкування за заповітом // Вісник Верховного Суду України. — 2010. — № 9. — С. 33—38.

то — правомірного очікування цього. Так, Європейський суд з прав людини у рішеннях: від 19 грудня 1998 р. у справі «Меллакер та інші проти Австрії», від 7 травня 2002 р. у справі «Бурдов проти Росії», від 28 жовтня 1995 р. у справі «Прессос Компанія Нав'єра С.А.» та інші проти Бельгії», від 23 жовтня 1991 р. у справі «Пайн Велі Девелопмент ЛТД та інші проти Ірландії» визначив, що під поняттям «майно» розуміється не лише майно, яке належить особі на праві власності згідно із законодавством держави, в якій виник спір, а також під даним поняттям можуть бути «активи», які можуть виникнути, «правомірні очікування»/«законні сподівання» особи.

По-четверте, практика Європейського суду з прав людини виходить із принципу **співрозмірності наслідків порушення закону**. Про це, наприклад, йдеться в рішенні у справі «Сьорінг проти Сполученого Королівства» (1989 р.), де зазначається, що «в основі всієї Конвенції лежить пошук справедливого балансу між загальними інтересами суспільства і вимогами щодо захисту основних прав індивіда»⁸. І, зокрема, в контексті дієвості концептуальних засад мирного володіння майном. Це означає, що ті негативні наслідки, до яких призвело порушення закону, не повинні таким чином впливати на майновий стан особи, щоб це явно і очевидно перевищувало значущість правопорушення. Якраз саме це спостерігається при ухваленні судом рішення про недійсність заповіту внаслідок порушень нотаріального законодавства про посвідчення нотаріусом правочину поза межами його округу.

З огляду на зазначене вище можна дійти висновку про юридичну необґрунтованість визнання заповіту недійсним лише в разі його посвідчення нотаріусом за межами нотаріального округу. За відсутності норми, якою би передбачався такий негативний наслідок, суд не має підстав для визнання заповіту недійсним. Перевага має віддаватися волі заповідача, яку він висловив вільно й усвідомлено.

⁸ <http://pismoref.ru/2621558739.html>

Редакція не завжди поділяє думку авторів статей. За точність наведених у статтях даних, посилань на нормативні акти й інші джерела відповідають автори

Передрук опублікованих у журналі матеріалів здійснюється за письмовим дозволом голови редакційної колегії з обов'язковим посиланням на джерело

З попередніми номерами журналу (у форматі PDF) можна ознайомитися на офіційному web-сайті Верховного Суду України

<http://www.scourt.gov.ua>

editor@scourt.gov.ua

Адреса редакції:

вул. П. Орлика, 4а, кімн. 109
м. Київ
01043

Телефони:

відповідальний секретар
(44) 253-9965
група технічного забезпечення
(44) 253-0687

Редактори:

А.В. Гончарук
К.С. Мусієнко
П.О. Мусієнко
О.І. Пархоменко

О.Д. Баркан (в.о. відповідального секретаря)

Верстка:

В.М. Горобченко
С.І. Самкова

Фото:

Г.М. Безсмертна

Переклад англійською:

О.В. Гунько

Видавець:

ТОВ «Видавництво «Істина»

вул. Сирецька, 38, кв. 1

м. Київ

04073

Телефон: (44) 468-3131

E-mail: istina_knigi@ukr.net

Віддруковано:

ТОВ «ВТС Принт»
вул. Кирилівська, 476
м. Київ
04080
Телефон (факс): (44) 227-7817

Підписано до друку 22.03.2016

Формат 60×84 ¼. Друк офсетний.

Обл.-вид. арк. 6,62. Умовн. друк. арк. 5,58.

Зам. 16-46.

Наклад 1100 пр. Ціна договірна

В і т а є м о к о л е г !

11 березня відсвяткувала 50 років
суддя Верховного Суду України, голова Ради суддів України
Сімоненко Валентина Миколаївна.

На посаді судді вона працює 22 роки,
2 з яких — у Верховному Суді України.

17 березня виповнилося 65 років
судді Верховного Суду України,
секретареві Пленуму Верховного Суду України,
заслуженому юристу України

Сеніну Юрію Леонідовичу.

Стаж його роботи на посаді судді становить 33 роки,
понад 18 з яких — у Верховному Суді України.

27 березня судді Верховного Суду України у відставці,
заслуженому юристу України

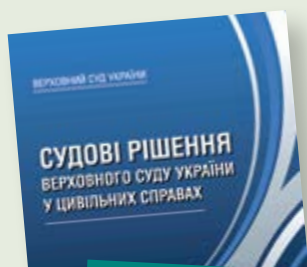
Мазурку Володимирі Антоновичу —

55 років.

На посаді судді він працював 22 роки,
з них 2 роки — у Верховному Суді України

Видавництво «Істина» пропонує:

Судові рішення Верховного Суду України у цивільних справах. 2013 / За заг. ред. А.Г. Яреми. — К., 2014. — 608 с.

Судові рішення Верховного Суду України у цивільних справах. 2014 / За заг. ред. А.Г. Яреми. — К., 2015. — 728 с.

У збірниках вміщено постанови Верховного Суду України, прийняті протягом 2013 та 2014 років за наслідками розгляду заяв про перегляд судових рішень у цивільних справах з мотивів неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права у подібних правовідносинах, а також із підстави встановлення міжнародною судовою установою порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом.

Постанови супроводжуються правовими висновками Верховного Суду України про правильне застосування норм матеріального права щодо спірних правовідносин. До збірників також включено прийняті у той самий період постанови Верховного Суду України у справах, в яких не встановлено неоднакового застосування одних і тих самих норм матеріального права.

Видання розраховані на суддів, адвокатів, прокурорів, науковців, викладачів і студентів юридичних навчальних закладів, а також на всіх, хто цікавиться судовою практикою.

Практика Верховного Суду України в адміністративних справах за 2014 рік. — К., 2015. — 212 с.

У збірнику вміщено постанови Верховного Суду України, прийняті протягом 2014 р. за наслідками розгляду заяв про перегляд судових рішень в адміністративних справах з мотивів неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права у подібних правовідносинах.

Постанови супроводжуються правовими висновками Верховного Суду України про правильне застосування норм матеріального права у спірних правовідносинах. До збірника також включено прийняті у той же період постанови Верховного Суду України у справах, в яких не встановлено неоднакового застосування одних і тих самих норм матеріального права. Крім того, у збірнику міститься класифікатор справ адміністративної юрисдикції, розроблений Судовою палатою в адміністративних справах Верховного Суду України.

Видання розраховане на суддів, адвокатів, прокурорів, науковців, викладачів і студентів юридичних навчальних закладів, а також на всіх, хто цікавиться судовою практикою.

Готується до друку:

Судові рішення Верховного Суду України у цивільних справах. 2015 / За заг. ред. А.Г. Яреми. — К., 2016.

З приводу придбання книг звертайтеся до видавництва «Істина»:

вул. Сирецька, 38, кв.1, м. Київ, 04073

Телефон: +380 (44) 468-3131;

<http://www.istina-books.com.ua>; e-mail: istina_knigi@ukr.net